

**ΙΟΝΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ**

**ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ
ΚΑΙ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΜΕ
ΤΙΤΛΟ:**

**<< ΓΛΩΣΣΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ >>**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο Ερντογάν συναντά τον Μακιαβέλι: Προπαγάνδα μέσω επιλεγμένων στοιχείων από τον «Ηγεμόνα» και σχολιασμός.

Μανακανάτας Δημήτριος (ΠΓ2018309)

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

- 1. Γεώργιος Μιχαλακόπουλος (Αναπληρωτής Καθηγητής)**
- 2. Ιωάννης Καρράς (Αναπληρωτής Καθηγητής)**
- 3. Διονύσιος Αναστασόπουλος (Επισκέπτης Καθηγητής)**

Κέρκυρα 2021

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Σε αυτή τη θέση επιθυμώ να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες σε όλους εκείνους που συνέβαλλαν και βοήθησαν στην ολοκλήρωση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Συγκεκριμένα ευχαριστώ τους καθηγητές μου και ειδικότερα τον επιβλέποντα καθηγητή κο. Γεώργιο Μιχαλακόπουλο για την εξαιρετική συνεργασία και την στήριξη, και την οικογένεια μου, που στάθηκε δίπλα μου σε αυτό το όμορφο ταξίδι της γνώσης.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία θα προσπαθήσει να προσεγγίσει το ζήτημα της προπαγάνδας μέσω του παραδείγματος του Προέδρου της Τουρκίας Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν εστιάζοντας στον τρόπο άσκησης εξουσίας μέσα από πράξεις αλλά και τον πολιτικό λόγο σε συνδυασμό με κάποια στοιχεία του έργου του Νικολό Μακιαβέλι και συγκεκριμένα το “Il Principe” (ελληνιστί «Ο Ηγεμόνας»). Ουσιαστικά σκοπός είναι η σύνδεση της πολιτικής του Ερντογάν σε σχέση με τον «Ηγεμόνα». Στο πρώτο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στην έννοια του Πολιτικού λόγου, και φυσικά την σχέση Πειθούς και Πολιτικού λόγου που αποτελεί την βάση της Προπαγάνδας, αν και έχουν διαφορετική στόχευση. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στην Προπαγάνδα και παράλληλα πραγματοποιείται μια ιστορική αναδρομή σε ότι αφορά τις επιχειρήσεις ψυχολογικού επηρεασμού, με γνώμονα την Προπαγάνδα ως σημείο αναφοράς, με ειδική αναφορά στην συμβολή της Γαλλίας. Στο τρίτο κεφάλαιο θα αναφερθούν κάποια στοιχεία της έννοιας Μακιαβελισμός σε σχέση με από το έργο του Νικολό Μακιαβέλι «Ο Ηγεμόνας» αλλά και ποιες ήταν οι επιρροές του συγγραφέα που τον οδήγησαν στην συγγραφή του προαναφερθέντος πονήματος, ενός ουσιαστικά εγχειριδίου άσκησης πολιτικής εξουσίας. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στον Ταγίπ Ερντογάν, προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε στοιχεία της μακιαβελικής πρακτικής άσκησης εξουσίας.

Σίγουρα η πολιτική πορεία του Ερντογάν και η αναρρίχηση του στην κορυφή της ιεραρχίας, από δήμαρχος Κωνσταντινούπολης έως τον προεδρικό θώκο και φυσικά η σχεδόν παραμονή του στην κορυφή, είναι ένα τεράστιο ζήτημα που δεν μπορεί να καλυφθεί στο πλαίσιο μια μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας. Εκείνο που προσπαθήσαμε, και αναπτύξαμε στις γραμμές που ακολουθούν, είναι μέσα από κάποια συγκεκριμένα περιστατικά στην μακρά περίοδο διακυβέρνησης του Ερντογάν να αποδείξουμε το κατά πόσο ο Τούρκος Πρόεδρος αξιοποιεί μεθόδους του Μακιαβέλι στην άσκηση εξουσίας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Φλωρεντιανός διπλωμάτης και συγγραφέας της περιόδου της Αναγέννησης, στο διάσημο βιβλίο του ο «Ηγεμόνας». Ωστόσο ο Τούρκος πρόεδρος χρησιμοποιεί τις μεθόδους του

Μακιαβέλι σε ένα δικό του ισλαμο-τουρκικό πλαίσιο το οποίο αφενός διαφοροποιείται από το «παραδοσιακό» Ισλάμ (π.χ Σαουδική Αραβία) και αφετέρου εδράζεται σε διαφορετική αφετηρία από εκείνη του Μακιαβέλι, ο οποίος στον «Ηγεμόνα» ουσιαστικά διαφοροποιεί εντελώς την άσκηση πολιτικής εξουσίας με την θρησκεία. Εκείνο που προσπαθεί να αποδείξει η παρούσα εργασία είναι ότι τελικά ο Ερντογάν χρησιμοποιεί τον Μακιαβέλι αλλά ενσωματώνοντάς τον σε ένα δικό του μοντέλο άσκησης εξουσίας, το οποίο όμως περιλαμβάνει ένα ισλαμικό πλαίσιο προσαρμοσμένο στην νοοτροπία, τα χαρακτηριστικά και τον ψυχισμό του Τουρκικού λαού, που είναι άλλωστε και ο λόγος που βρίσκεται στα ανώτατα πολιτικά αξιώματα για περισσότερο από είκοσι χρόνια. Όπως χρησιμοποιεί στοιχεία από τον Μακιαβέλι, έτσι χρησιμοποιεί και από την Οθωμανική παράδοση, για να καταρτίσει έναν ιδιαίτερο δεσμό με τον τουρκικό λαό, μέσω της δημιουργίας εικόνων του ένδοξου παρελθόντος.

Η «αποκωδικοποίηση» λοιπόν του Ερντογάν δεν μπορεί να επιχειρείται με δυτικούς όρους αλλά με συνδυασμό στοιχείων που προκύπτουν από την αμφίδρομη σχέση τουρκικής κοινωνίας και του τουρκικού κράτους με τον νυν Πρόεδρο ως αναπόσπαστο κομμάτι του. Και η ανάλυση όσο και αν φαίνεται απλοϊκή θα πρέπει να ξεκινά από το πρωταρχικό κύτταρο, την τουρκική οικογένεια και τους δεσμούς που αναπτύσσουν τα μέλη μεταξύ τους. Εκεί άλλωστε στοχεύει και ο Ερντογάν, θέλοντας να καταστεί ως ο «πατέρας» του τουρκικού έθνους αλλά με έναν ισλαμικό μανδύα που κρατά δεμένη την οικογένεια. Στην τουρκική οικογένεια ο «πατέρας» κατέχει την απόλυτη εξουσία με ότι αυτό συνεπάγεται για αυταρχική συμπεριφορά, φαινόμενα βίας, ψυχαναγκασμό των μελών σύμφωνα με τις προσταγές του και γενικότερα δημιουργία κλίματος βίας και εξάρτησης. Στο πλαίσιο λοιπόν της δημιουργίας ενός τέτοιου κλίματος που θα εδράζεται σε μια σχέση βίας αλλά και εξάρτησης από τον «πατέρα» Ερντογάν, ο Τούρκος πρόεδρος χρησιμοποιεί τις μεθόδους που περιγράφει ο Μακιαβέλι στον «Ηγεμόνα».

Λέξεις Κλειδιά: Νικολό Μακιαβέλι, «Ο Ηγεμόνας», Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, Προπαγάνδα

Abstract: The current dissertation attempts to approach the issue of propaganda through the example of Turkish President Recep Tayyip Erdogan, focusing on political speech in conjunction with some elements of the work of Niccolo Machiavelli, namely "Il Principe" (The Prince). In essence, the aim is to link Erdogan's political speech to that of the "Leader." In the first chapter we will focus on the concepts of Political speech, Propaganda, and Psychological Influence and of course the relationship between Persuasion and Political Speech that forms the basis of Propaganda, although they have different aims. The second chapter provides a historical overview of the operations of psychological influence, with Propaganda as a key point of reference, with special reference to the contribution of France. Propaganda, in turn, is a key element of Psychological Influence. The third chapter will mention some elements from the work of Niccolo Machiavelli "The Leader" but also what were the influences of the author that led him to write the aforementioned work, a textbook of the exercise of political power. In the fourth and final chapter we will focus on Tayyip Erdogan, trying to trace evidence of the Machiavellian practice of power.

Keywords: Niccolò Machiavelli, «The Prince», Recep Tayyip Erdogan, Propaganda

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Θέμα Εργασίας.....	2
---------------------------	----------

Περίληψη	4
-----------------------	----------

1. ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΕΙΘΩ

1.1 Σύντομη θεωρητική προσέγγιση Ανάλυσης Λόγου.....	9
--	---

1.2 Πολιτικός Λόγος	13
---------------------------	----

1.3 Η πειθώ στον Πολιτικό λόγο	15
--------------------------------------	----

2. ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΠΗΡΕΑΣΜΟΣ 18

2.1 Ψυχολογικές Επιχειρήσεις.....	22
-----------------------------------	----

2.2 Ιστορική αναδρομή – κομβικά σημεία	24
--	----

2. 3 Η καταλυτική συμβολή της Γαλλίας	25
---	----

3. Ο ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ ΜΕ ΓΝΩΜΟΝΑ ΤΟΝ «ΗΓΕΜΟΝΑ» 27

3.1 Μακιαβελισμός	29
-------------------------	----

3.2 Νικολό Μακιαβέλι βιογραφικά στοιχεία επιρροές.....	31
--	----

4. Ο ΕΡΝΤΟΓΑΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ.....34

4.1 Το ΑΚΡ, ο Ερντογάν και ο δρόμος προς την κορυφή	35
---	----

4.2 Ο «εξωτερικός» εχθρός και η «εσωτερική» ασφάλεια.....	39
---	----

4.3 Ερντογάν και Στρατός	43
4.3.1: Η περίπτωση Εργκενεκόν.....	43
4.3.2 Το αποτυχημένο πραξικόπημα του 2016	45
4.4 Ο Ερντογάν, το Κουρδικό και ο ψυχισμός των Τούρκων.....	48
4.5 Όταν ξέσπασε η βία: Το σκληρό πρόσωπο του Ερντογάν.....	52
4.6 Ο Ερντογάν πράττει πότε σαν αλεπού και πότε σαν λιοντάρι.....	55
4.7 Η «εργαλειοποίηση» της ποίησης στον πολιτικό λόγο του Ερντογάν	57
Συμπεράσματα.....	63
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	66
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΕΦΡΑΣΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ... 	68
Δικτυογραφία.....	70

1ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΕΙΘΩ

Το κύριο «εργαλείο» του Ταγίπ Ερντογάν όπως και κάθε πολιτικού, είναι αναμφισβήτητα ο Πολιτικός Λόγος, διότι είναι το μέσο με το οποίο επικοινωνεί και δομεί έναν ψυχικό δεσμό με τους πολίτες (ακροατές). Στο παρόν κεφάλαιο θα προσεγγίσουμε την έννοια του Πολιτικού Λόγου και των ειδών του, αλλά και την έννοια της Πειθούς. Η Πειθώ αποτελεί ουσιαστικά τον ορθολογικό τρόπο για να αποδείξει ο Πολιτικός μέσω του Πολιτικού Λόγου, στο κοινό του την ορθότητα των θέσεων του, αποδυναμώνοντας παράλληλα τα επιχειρήματα των αντιπάλων του. Η σχέση Πειθούς και Πολιτικού Λόγου αλλά και το πώς αυτή μπορεί να οδηγήσει στην Προπαγάνδα, είναι άλλο ένα από τα ζητήματα που εξετάζονται στο πλαίσιο του κεφαλαίου που ακολουθεί.

1.1 Σύντομη θεωρητική προσέγγιση Ανάλυσης Λόγου

Η Ανάλυση Λόγου εστιάζει στη μελέτη της δομής της ανθρώπινης γλώσσας, και στην αναζήτηση των λειτουργιών και κυρίως των συνεπειών της χρήσης της. Μελετά τη χρήση της γλώσσας στη φυσική της διάσταση (προφορικός λόγος) μέσα σε πλαίσιο συμφραζομένων (context). Δηλαδή, η Ανάλυση Λόγου λαμβάνει υπόψη της ό,τι εξω-γλωσσικό περιβάλλει τη γλώσσα, καθώς θεωρεί ότι αυτό την επηρεάζει ή / και την καθορίζει¹. Βασικό αντικείμενο της Ανάλυσης Λόγου, είναι η μελέτη των περιγραφών –γραπτών ή προφορικών- ενός γεγονότος, ειδικότερα όσον αφορά το περιεχόμενο του. Στην Ανάλυση Λόγου το ενδιαφέρον δεν εστιάζεται στο πώς έλαβε χώρα ένα γεγονός, αλλά στα αποτελέσματα που έχουν οι διαφορετικοί τρόποι αφήγησης και περιγραφής αυτού του γεγονότος, διότι η αφήγηση της πραγματικότητας συνιστά την πραγματικότητα του αφηγητή, βασικό στοιχείο του Πολιτικού Λόγου, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Η Ανάλυση του Λόγου αντιμετωπίζει τον Λόγο ως μορφή κοινωνικής πρακτικής και εξετάζει την κάθε

¹ Αρχάκης, Α. & Κονδύλη, Μ. (2004). Εισαγωγή σε ζητήματα Κοινωνιογλωσσολογίας.

αφήγηση (προφορική ή γραπτή) υπό το πρίσμα της ρητορείας, που στόχο έχει να καταστεί πειστική. Στόχος κάθε Πολιτικού είναι να καταστεί πειστικός στο κοινό του και στόχος του αναλυτή λόγου είναι να ανιχνεύσει τους μηχανισμούς που χρησιμοποιεί ο Πολιτικός για να το επιτύχει. Σύμφωνα με τον M. Stubbs (1983) η Ανάλυση Λόγου μελετά: α) Τη χρήση της γλώσσας πέρα από τα όρια της πρότασης ή της φράσης β) Την αλληλεπίδραση μεταξύ της κοινωνίας και της γλώσσας γ) Την διαδραστική καθημερινή και αυθόρμητη επικοινωνία.²

Στην Ανάλυση Λόγου επομένως δε γίνεται αποδεκτό το γραπτό ή προφορικό υλικό (γραπτό κείμενο κάθε είδους, προφορικά δεδομένα, συζητήσεις, ομιλίες κλπ.) έτσι όπως ακριβώς παρουσιάζεται. Η Ανάλυση Λόγου προσπαθεί να τελειοποιήσει την τέχνη της σύλληψης των κρυμμένων νοημάτων που η γλώσσα μεταδίδει. Σκοπός είναι να ανιχνεύσουν οι μηχανισμοί με τους οποίους ο Λόγος προδιαθέτει τους ακροατές να δεχτούν μια συγκεκριμένη ερμηνεία. Στο πλαίσιο αυτό, ο αναλυτής σε ότι αφορά τον Πολιτικό Λόγο θέτει ερωτήματα του τύπου «Πώς ένας συγκεκριμένος λόγος αποσαφηνίζει ή συσκοτίζει ή επηρεάζει και πόσο τις σχέσεις μεταξύ ηγεσίας και πολιτών σε μια κοινωνία;».³

Η Ανάλυση Λόγου έχει τόσο ευρύ πεδίο εφαρμογών όσο και τα μέσα που χρησιμοποιεί για την μελέτη της σχέσης μεταξύ της γλώσσας και του νοήματος που αυτή μεταδίδει. Η Ανάλυση Λόγου χρησιμοποιεί ευρεία γκάμα εργαλείων από διαφορετικούς κλάδους επιστημών, συμπεριλαμβανομένων του κλάδου της γλωσσολογίας, της σημειωτικής, της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας και της κοινωνιολογίας. Οι επιστήμονες των κλάδων αυτών υιοθέτησαν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις για την Ανάλυση Λόγου. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα αναφερθούμε επιγραμματικά στην προσέγγιση, του Γάλλου ιστορικού και φιλοσόφου Michel Foucault, που συνδέει τον ψυχολογικό λόγο με την εξουσία και την ιδεολογία και αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ γλώσσας και πολιτικής. Σύμφωνα με τον Foucault για την ορθή διερεύνηση των κειμένων και των νοημάτων που κάθε φορά μεταδίδονται, διακρίνει τους παρακάτω άξονες ανάλυσης που συνδέουν το λόγο με τα αναφερόμενα στοιχεία. Ο πρώτος είναι ο άξονας των αντικειμένων που κύριο μέλημά του έχει τη διερεύνηση των εξωτερικών στοιχείων

² Stubbs, M. (1983). *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

³ Fox D. & Prilleltensky I. (2003) *Critical Psychology: An Introduction*. σελ. 529 - 530).

που αναφέρονται στο κείμενο που πρόκειται να αναλυθεί. Μ' άλλα λόγια επισημαίνονται τα στοιχεία που υπάρχουν αντικειμενικά, ανεξάρτητα από το ίδιο το κείμενο, παρ' όλο που γίνεται αναφορά σε αυτά μέσα στο κείμενο. Ακολουθεί ο άξονας τρόπων εκφοράς. Αυτός ο άξονας χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο αφορά τις υλικές συνθήκες εκφοράς του κειμένου (χρονολογία, τόπος έκδοσης, κυκλοφορία αντιτύπων κλπ). Το δεύτερο μέρος αφορά το υποκείμενο της εκφοράς, όχι μόνο στο επίπεδο του συγγραφέα, αλλά και με τον τρόπο αφήγησης εάν πρόκειται για αφήγηση. Επόμενος είναι ο άξονας εννοιών. Η σωστή κατανόηση των εννοιών οδηγεί σε καλύτερη ανάλυση και εμβάθυνση του κειμένου. Ωστόσο στα λογοτεχνικά κείμενα (η λογοτεχνία και η ποίηση σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιείται στον Πολιτικό Λόγο) οι έννοιες συχνά εμπεριέχονται με έμμεσο τρόπο αλλά η σημασία τους είναι καθοριστική για την έκβαση του «πολιτικού μηνύματος». Τελευταίος είναι ο άξονας θεματικών είναι ο πιο άμεσα ιδεολογικός άξονας, επειδή σ' αυτόν εντάσσονται τα διάφορα θέματα. Ωστόσο σε κάθε κείμενο μπορούν να εντοπιστούν πολλαπλές θεματικές.⁴

Φυσικά και υπάρχουν και άλλες επιστημονικές προσεγγίσεις σχετικά και την Ανάλυση λόγου όπως στα έργο του Fairclough «Language and Power» (1989) όπου υποστηρίζει ότι η ανάλυση λόγου στοχεύει στο να αποκαλύψει τα ιδεολογικά κίνητρα, τις σκοπιμότητες που εντοπίζονται στο περιεχόμενο του κάθε κειμένου, τις σχέσεις με τις άλλες επιστήμες, την κοινωνική διάδραση και τις θέσεις υποκειμένων του λόγου⁵. Μια άλλη από τις βασικές αρχές της Ανάλυσης Λόγου είναι αυτή της διαλεκτικής εξέτασης του μακρο-επιπέδου (macro level), που αφορά τις κυρίαρχες αξίες και απόψεις, και του μικρο-επιπέδου (micro level), που αφορά τις γλωσσικές στρατηγικές και τα κείμενα που παράγονται από τα άτομα.⁶ (βλ. Van Dijk, 2008, σελ. 85-89). . Archakis, 2014, 2015` Serafis and Herman, 2017` Σεραφής κ.α., 2017.

Πέρα από τις διαφορετικές ερευνητικές προσεγγίσεις, η Ανάλυση Λόγου είναι μια ευρύτατη και ετερογενής επιστήμη, που καθίσταται ενιαία όσο αναφορά την περιγραφή της γλώσσας ως κοινωνικής πλαισιωμένης διαδικασίας αλλά και τη μελέτη

⁴ Foucault, M. (1977). *What is an author?*, in Bouchard, D. (ed.) *Language, Counter - Memory, Practice*.

⁵ Fairclough, N. (1989). *Language and Power*.

⁶ Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and context. A sociocognitive approach*. σελ. 85-89.

του νοήματος και των πολιτισμικών επιδράσεων που επηρεάζουν τη χρήση των γλωσσικών μορφών της προφορικής και της γραπτής επικοινωνίας.

1.2 Πολιτικός Λόγος

Συνήθως με το άκουσμα του όρου πολιτικός λόγος συνειρμικά οδηγούμαστε στον πολιτικό ομιλητή. Πράγματι, οι πολιτικοί, με τη χρήση συγκεκριμένων γλωσσικών και ρητορικών σχημάτων αφενός προσπαθούν να πείσουν το κοινό ότι οι πολιτικές τους θέσεις είναι ορθές και αφετέρου επιδιώκουν να πλήξουν τους αντιπάλους τους. Ο στόχος του κάθε πολιτικού είναι να πείσει το ακροατήριό του για την εγκυρότητα των λεγομένων του. Η στρατηγική χρήση των «υποθέσεων» (presuppositions) και των «υπαινιγμών» (implicature) είναι ένας από τους πιο αποτελεσματικούς τρόπους με τους οποίους διεξάγεται ο πολιτικός λόγος.⁷

Τις περισσότερες φορές, αν όχι όλες, οι πολιτικοί ομιλητές παρέχουν, εσκεμμένα, στο κοινό ασαφείς πληροφορίες, έτσι ώστε να καταστεί δύσκολο να διαπιστωθεί κατά πόσο είναι αληθείς ή όχι. Οι υποθέσεις, στο πολιτικό λόγο εμφανίζονται πολλές φορές ως Επίθετα (κυρίως συγκριτικά), Κτητικές δηλώσεις, Δευτερεύουσες προτάσεις και Ερωτήσεις αντί για Δηλώσεις.⁸ Από τα προαναφερθέντα καθίσταται σαφής αφενός η σχέση του πολιτικού λόγου με τον πολιτικό ομιλητή και αφετέρου ότι ο πολιτικός λόγος είναι ένα ευρύ επιστημονικό πεδίο δράσης με πλήθος εφαρμογών και συνδέσεις σε διάφορα επίπεδα εξουσίας, αν αναλογιστεί κανείς τους τρόπους άσκησης του (υπαινιγμοί, υποθέσεις, ερωτήσεις αντί δηλώσεων κ.λπ) που προαναφέρθηκαν. Στον πολιτικό λόγο, μπορούν να χρησιμοποιηθούν διάφορα «εργαλεία», ανάλογα με το που στοχεύει, όπως για παράδειγμα: κείμενα που αφορούν πολιτικά διαγγέλματα, λόγοι για κομματικά συνέδρια, γραπτές διακηρύξεις, διαφημίσεις, ιστοσελίδες, φυλλάδια, αφίσες, ηλεκτρονικά μηνύματα, SMS, ιστολόγια, προγράμματα κομμάτων, μανιφέστα κ.λπ.

Για να δώσουμε λοιπόν μια συνολικότερη εικόνα του τι περιλαμβάνεται στον πολιτικό λόγο, παραθέτουμε τα εξής σημεία:

- ο λόγος που συνδέεται με τα πολιτεύματα, τις κυβερνήσεις και τις πολιτικές που αποφασίζονται και ασκούνται.

⁷ Thomas, L. & Wareing, S. (2004). Language, Society and Power. London: Routledge, σελ. 42-44.

⁸ Thomas, L. & Wareing, S. (2004), σελ.48.

- ο λόγος που αναφέρεται στη βία, τον πόλεμο, τη μετανάστευση, τον ρατσισμό και τον εθνικισμό, τα οποία συνδέονται άμεσα με την πολιτική ενός κράτους, αλλά και με τις σχέσεις μεταξύ των πολιτών.

- ο λόγος που παράγεται κατά τη διάρκεια διαδικασιών που ελέγχονται από το κράτος.⁹

Οι Πωλ Σίλτον και Κριστίνα Χάφνερ, χρησιμοποιούν και μια άλλη λειτουργία του λόγου για να διακρίνουν τον πολιτικό από άλλους τύπους λόγου. Πιστεύουν πως χαρακτηριστική ιδιομορφία ενός λόγου που απαιτεί τον ορισμό «πολιτικός» είναι η έμφυτη δυναμική του να συνθέτει πολιτικές ή ιδεολογικές κοινότητες ή ομάδες ή παρατάξεις. Αυτό το είδος πολιτικού λόγου χωρίζεται σε άλλα είδη. Την «εντός-επικράτειας» και τη «διακρατική» αιτία, που αφορά την διπλωματία και την εξωτερική πολιτική. Την «εσωτερική» πολιτική αιτία που έχει να κάνει με διαλόγους ανάμεσα στους πολιτικούς για πολιτικά ζητήματα και την «εξωτερική» πολιτική αιτία που αναφέρεται στην επαφή των πολιτικών με τον κόσμο.¹⁰

Βλέπουμε λοιπόν ότι πολιτικός λόγος σε κάποιες από τις εκφάνσεις του χρησιμοποιείται από τις κυβερνήσεις για άσκηση πολιτικής και στο πλαίσιο αυτό μπορεί να είναι λόγος που αναφέρεται στον πόλεμο είτε για να στηρίξει την πολιτική του κράτους είναι για να παραπλανήσει τον εχθρό. Διότι τα «εργαλεία» του, μπορούν να χρησιμοποιηθούν και στο πλαίσιο της προπαγάνδας. Πριν όμως αναφερθούμε στην προπαγάνδα θα εστιάσουμε στην έννοια της Πειθούς που ουσιαστικά αποτελεί το γνωστικό πεδίο σύνδεσης του πολιτικού λόγου με την προπαγάνδα.

⁹ http://www.greek-language.gr/digitalResources/modern_greek/tools/lexica/glossology_edu/lemma.html?id=160.

¹⁰ Μπασλής, Γ., *Κοινωνιογλωσσολογία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2000. Ναυρίδης, Κλ./ Γ. Δημητρακόπουλος & Γρηγ.Πασχαλίδης, (επιμ) *Τηλεόραση και Επικοινωνία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

1.3 Η πειθώ στον Πολιτικό λόγο

Στο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Του Ελευθερουδάκη¹¹ στο λήμμα Πειθώ εκτός της κλασικής ερμηνείας αποδίδεται και ως η «θεά της πειθούς» με την έννοια της πειστικής δύναμης και της ευγλωττίας. Η δύναμη δηλαδή του πείθειν. Η πειθώ ουσιαστικά είναι ο λογικός ή μάλλον ο πειστικός τρόπος με τον οποίο ο πομπός προσπαθεί να πείσει τον δέκτη ότι τα λεγόμενα του είναι τα ορθά, ώστε να τα υιοθετήσει και σε ορισμένες περιπτώσεις, να τον πείσει να ενεργήσει σύμφωνα με τα λεγόμενα του. Η πειθώ λοιπόν απαιτεί επικοινωνία είτε με τον προφορικό είτε με τον γραπτό λόγο. Μέσω του λόγου ο πομπός προσπαθεί και να πείσει χρησιμοποιώντας επίκληση στη λογική, στο συναίσθημα και στο ήθος, όπως ακριβώς κάνει ο δάσκαλος στο μαθητή. Σε ότι αφορά τη μέθοδο και όχι το κίνητρο, το ίδιο συμβαίνει και στο πολιτικό λόγο όπου ο πομπός προσπαθεί να πείσει τον δέκτη να πάρει κάποιες αποφάσεις ή να προβεί σε κάποια ενέργεια. Σκοπός του λοιπόν, είναι ο δέκτης να πεισθεί ότι η απόφασή του είναι σύμφωνη με τα δικά του συμφέροντα αλλά και με τα συμφέροντα του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκει.

Σε ότι αφορά τις τεχνικές πειθούς επιγραμματικά διακρίνονται στις ακόλουθες μορφές:

- Επίκληση στη λογική: Ο πομπός χρησιμοποιεί ως μέσα τα τεκμήρια και τα επιχειρήματα.
- Επίκληση στο συναίσθημα του δέκτη: Το οποίο επιτυγχάνεται όταν ο πομπός μέσω του λόγου του έχει κερδίσει την εμπιστοσύνη του δέκτη.
- Επίκληση στην αυθεντία: Ο πομπός επικαλείται κάποια αυθεντία την οποία προσπαθεί να την εκλάβει ο δέκτης ως θέση ισχύος του πομπού.
- Επίκληση στο ήθος: Με αυτή την μορφή πειθούς, ο πομπός επικαλούμενος το ήθος προσπαθεί να κερδίσει την εμπιστοσύνη του δέκτη.
- Επίθεση στο ήθος του αντιπάλου: Με αυτόν τον τρόπο πειθούς, αυτός που επιχειρηματολογεί, αντί να ανασκευάσει τα επιχειρήματα του αντιπάλου, κάνει μια προσωπική επίθεση εναντίον του.¹²

¹¹ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ, *Ελευθερουδάκης Α.Ε.*, Τόμος Δέκατος, σελ.547.

¹² Τσολάκης Λ.Χ., Αδαλόγλου Κ., Αυδή Α., Γρηγοριάδης Ν., Δανιήλ Α., Ζερβού Ι., κ.ά. (2011). *ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΕΥΧΟΣ Γ'*. Αθήνα: Εκδόσεις «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», σελ. 8.

Σύμφωνα με τον Kennedy, G. (2000), τα τεχνικά μέσα της πειθούς στα οποία ο ομιλητής (πομπός) στοχεύει είναι τα εξής:

- Ήθος: Επιδιώκει να παρουσιάσει τον εαυτό του ως ένα πρόσωπο αξιόπιστο προς τους ψηφοφόρους του (δέκτης) τονίζοντας τις αρετές του με σκοπό την δημιουργία εμπιστοσύνης προς το πρόσωπό του

- Συναισθήμα: Γνωρίζοντας το τι θέλει το ακροατήριο που έχει μελετήσει προωθώντας, στοχεύει με τα λεγόμενα του στην διέγερση του συναισθήματός του, πολλές φορές αφήνοντας το δικό του συναισθήμα να ξεχειλίσει ώστε να συμπαρασύρει τον δέκτη.

- Πάθος: Οφείλει να γνωρίζει την ψυχολογία του κοινού στο οποίο απευθύνεται ώστε να δημιουργήσει έναν κατάλληλο λόγο, στοχευόμενο στο θυμικό.

- Λόγος: Παράθεση ορθών επιχειρημάτων ώστε το κοινό να πειστεί, με γνώμονα πάντα ότι αποτελεσματικός είναι ο λόγος που εξηγεί στο κοινωνικό σύνολο το πώς ο πολιτικός αντιλαμβάνεται την εκάστοτε συγκυρία, τις επιλογές που έκανε ή πρόκειται να κάνει και γιατί είναι οι σωστές. Πρέπει δηλαδή να δίνει την εντύπωση πως έχει την ικανότητα να κάνει σωστή εκτίμηση της πραγματικότητας τη δεδομένη χρονική στιγμή, έχει αναλύσει τις συνθήκες που επικρατούν, οργανώνοντας τα επιχειρήματά του κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Δίνοντας την αίσθηση ότι είναι ικανός να καλύψει τις ανάγκες και τις επιθυμίες που έχουν παρουσιαστεί τη συγκεκριμένη περίοδο - καιρός. Ο όρος καιρός σημαίνει την επίκαιρη στιγμή, τον κατάλληλο χρόνο να πεις ή να κάνεις το σωστό πράγμα.¹³

Ωστόσο ο πολιτικός λόγος συνδέεται με την εξουσία, η οποία ως πομπός σε κάποιες περιπτώσεις στοχεύει στην παραπλάνηση καταφεύγοντας ακόμη και στον εκφοβισμό του ακροατηρίου (δέκτης), με σκοπό να εξασφαλιστεί η άκριτη αποδοχή των αποφάσεων του πομπού. Στις περιπτώσεις αυτές η αποδεικτική ισχύς των επιχειρημάτων αντικαθίσταται από αυταπόδεικτες έννοιες επικαλούμενες την ηθική διάσταση (έθνος, λαός, εθνική σωτηρία, πατρίδα, θρησκεία κ.λπ.), που εμποδίζουν

¹³ Kennedy, G. (2000). *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, σελ. 10.

τον λογικό έλεγχο και παγιεύουν το δέκτη. Όταν ο πολιτικός λόγος παίρνει αυτή τη μορφή, με την παραποίηση των εννοιών και τη στρέβλωση των αξιών, τότε γίνεται προπαγάνδα.¹⁴

Η προπαγάνδα του Τούρκου προέδρου Ταγίπ Ερντογάν είναι το ζητούμενο της παρούσας εργασίας μέσα όμως από τις τεχνικές που περιγράφει ο Νικολό Μακιαβέλι στο έργο του ο «Ηγεμόνας». Επιχειρούμε μέσα από γεγονότα που στιγμάτισαν την Τουρκία κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Ταγίπ Ερντογάν να συνδέσουμε την προπαγάνδα του Τούρκου προέδρου με τον Μακιαβελισμό, τις τεχνικές δηλαδή που αναφέρει ο Μακιαβέλι στον «Ηγεμόνα» και προτρέπει τον επίδοξο ηγέτη να τις εφαρμόσει. Ωστόσο, παρότι προσεγγίζεται το παραπάνω ερώτημα μέσα από επιλεκτικά παραδείγματα του πολιτικού λόγου αλλά και των πράξεων του Ερντογάν, στην συνέχεια τίθεται το διττό ερώτημα αφενός εάν ο Ερντογάν ξεκινά από την ίδια «αφετηρία» με τον Μακιαβέλι (ο Ιταλός στοχαστής και πολιτικός έγραψε τον Ηγεμόνα σε μια προσπάθεια να αυτονομηθεί πολιτική από την θρησκευτική εξουσία), και αφετέρου ποια είναι τελικά τα «εργαλεία» της αποκωδικοποίησης της πολιτικής σκέψης και των πράξεων του Ερντογάν. Ωστόσο για να καταστεί σαφής η πολιτική σκέψη του Ερντογάν η οποία εδράζεται στην έννοια της Προπαγάνδας, θα πρέπει πρώτα να αναλυθεί η έννοια της Προπαγάνδας, με την οποία θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁴ Τσολάκης Λ.Χ., Αδαλόγλου Κ., Αυδή Α., Γρηγοριάδης Ν., Δανιήλ Α., Ζερβού Ι., κ.ά. (2011). *ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΕΥΧΟΣ Γ΄*. Αθήνα: Εκδόσεις «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», σελ.9.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Στο παρόν κεφάλαιο θα εστιάσουμε στο ζήτημα της Προπαγάνδας και τα είδη της, καθώς και την έννοια των Ψυχολογικών Επιχειρήσεων που αποτελούν την μετεξέλιξη της. Ωστόσο άσχετα με την ονομασία που έλαβε κατά καιρούς δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι στην Ελλάδα υπήρξαν οι πρώτες συστηματικές εφαρμογές της μεθόδου της προπαγάνδας, ακόμη και όταν δεν υπήρχε ακόμη η λέξη. Για το λόγο αυτό παραθέεται μια μικρή ιστορική αναδρομή ώστε αφενός να καταστούν σαφείς οι ελληνικές ρίζες της προπαγάνδας αλλά και στην συνέχεια η χρήση της από τους Ρωμαίους για την εδραίωση της Αυτοκρατορίας τους μέσα σε ένα πλαίσιο διάδοσης της ανωτερότητας της Ρώμης με όχημα την λογοτεχνία και την ιστοριογραφία. Στοιχείο που χρησιμοποιεί και ο Ταγίπ Ερντογάν συνδυάζοντας την εθνικιστική ποίηση εμπλουτισμένη με στοιχεία από την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η τελευταία ενότητα του κεφαλαίου αφορά την συμβολή της Γαλλίας στην μετεξέλιξη της προπαγάνδας αφενός σε ότι αφορά το πλαίσιο οργάνωσης και την εστιασμένη επίδραση της μάζας στην ψυχολογία του ατόμου (η ψυχολογία της μάζας αποτελεί βασικό άξονα της προπαγάνδας του Ερντογάν)· και αφετέρου στην σταδιακή «αντικατάσταση» της θρησκευτικής υπόστασης της προπαγάνδας με πολιτικό μανδύα.

Ο όρος Προπαγάνδα (Propaganda) είναι λατινικός και σημαίνει «διάδοση» και κατ' επέκταση «διάδοση ιδεών». Η έννοια της προπαγάνδας, περικλείει πολλά επιμέρους στοιχεία, εκτός από την πειθώ. Αν και θα ασχοληθούμε σε επόμενη ενότητα με την διαδρομή της ανά στην ιστορία σε συγκεκριμένες περιόδους, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι ο όρος εμφανίστηκε 1622 και συνδέθηκε με την προσπάθεια της Καθολικής Εκκλησίας να προωθήσει τις ιδέες, αλλά και την χρήση της στην εκπαίδευση των ιεραποστόλων.¹⁵ Ωστόσο από τη Γαλλική Επανάσταση και

¹⁵ Webster, F. (2002). *Theories of the Information Society*. 2nd ed. London: Routledge, σελ. 161-162.

μετέπειτα, ο όρος προπαγάνδα σταδιακά άρχισε να χάνει την θρησκευτική υπόσταση και να αποκτά πολιτική. Η διαδικασία αλλαγής κράτησε καθ' όλη την διάρκεια του 19ο αιώνα και τον 20ο αιώνα καθιερώθηκε ως πολιτικός όρος.

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η προπαγάνδα διαφοροποιείται από την πειθώ, διότι η προπαγανδιστική διαδικασία στηρίζεται στην εκτεταμένη χρήση τακτικών με σκοπό τη συναισθηματική φόρτιση του ακροατηρίου, παρουσιάζοντας την πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούνται συγκεκριμένα συμφέροντα· εν αντιθέσει με την μέθοδο της πειθούς, που προϋποθέτει τη μετάδοση απόψεων και ιδεών μέσω της παράθεσης ορθολογικών επιχειρημάτων και της αλληλεπίδρασης μεταξύ του πείθοντα και του πειθόμενου. Φυσικά και οι προπαγανδιστές χρησιμοποιήσουν τα «εργαλεία» της πειθούς, αλλά η διαφορά έγκειται στους σκοπούς που εξυπηρετεί κάθε φορά· ενώ τα όρια πότε η πειθώ μεταλλάσσεται σε προπαγάνδα είναι σίγουρα δυσδιάκριτα.¹⁶ Το βέβαιο όμως είναι ότι από τη στιγμή που μια πράξη εξυπηρετεί τον πομπό και τις επιδιώξεις του και όχι το δέκτη για τον οποίο σχεδιάστηκε, τότε αποτελεί ξεκάθαρα μια προπαγανδιστική ενέργεια.¹⁷

Σύμφωνα με τον Cornet (2007) , η προπαγανδιστική διαδικασία εμπεριέχει έξι δομικά χαρακτηριστικά: Το ψέμα, με την μορφή κατασκευής και κυκλοφορίας ψευδών πληροφοριών, την παράλειψη ζωτικών πληροφοριών και την προώθηση άλλων που εξυπηρετούν τον προπαγανδιστή, τη χρήση της υπερβολής ώστε οι πληροφορίες, θετικές ή αρνητικές να παρουσιάζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούν τους προπαγανδιστικούς σκοπούς, την άμεση ή έμμεση επίκληση στο συναισθήματα και τέλος, τη χρήση ρητορικών σχημάτων κατά την επικοινωνιακή διαδικασία.¹⁸

Σημαντική παράμετρο αποτελεί και η αντίληψη του πολιτικοκοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο διεξάγεται η προπαγάνδα ώστε να προσαρμοσθεί κατάλληλα και να καταστεί αποτελεσματική. Οι Jowett και Donnell (2012), επισημαίνουν πως ο προπαγανδιστικός λόγος θα πρέπει να προσαρμόζεται κάθε φορά

¹⁶ Jowett, G. S. & O' Donnell, V. (2012). *Propaganda and Persuasion*. 5th ed. London: Sage, σελ. 1-2.

¹⁷ Severin, W. J. & Tankard, J.W. (2001). *Communication Theories. Origins, Methods and Uses in the Mass Media*. 5th ed. New York: Longman , σελ. 109.

¹⁸ Corner, J. (2007). Mediated Politics, Promotional Culture and the Idea of 'Propaganda'. *Media, Culture Society*, Vol 29 (No4), σελ. 674-675.

στις ανάγκες και τα χαρακτηριστικά του κοινού στο οποίο απευθύνεται.¹⁹ ενώ ο Ellul (1973), επισημαίνει πως η προπαγάνδα θα πρέπει να προσαρμόζεται στην ψυχολογία, στις ανάγκες και στις επιθυμίες του ατόμου (δέκτη).²⁰

Στο πλαίσιο αυτό ο προπαγανδιστής δεν προσπαθεί να πείσει τον δέκτη μέσω ορθολογικών επιχειρημάτων, αλλά κυρίως μέσω της χρήσης τεχνικών που επιδιώκουν τη συναισθηματική φόρτιση του. Σύμφωνα με τον Καλογερόπουλο (1986), εκείνος που κατέχει τα μέσα προπαγάνδας (π.χ φίλα προσκείμενα ΜΜΕ) έχει τη δυνατότητα να πείσει έναν ολόκληρο λαό ότι το «μαύρο είναι άσπρο». Ωστόσο και άλλα μέσα όπως μουσική, τέχνες (ποίηση, λογοτεχνία κ.λπ) αποτελούν επιπλέον όπλα στην φαρέτρα των προπαγανδιστών, οι οποίοι αποδίδουν στις τέχνες το δικό τους κοινωνικοπολιτικό περιεχόμενο, αναδεικνύοντας τον εργαλειακό τους χαρακτήρα ώστε να συγκινήσουν και να κερδίσουν το κοινό που απευθύνονται.²¹ Κάτι ανάλογο πράττει και ο Ερντογάν χρησιμοποιώντας ως όχημα την ποίηση σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτονται στο 4^ο κεφάλαιο.

Αναφορικά με τις τεχνικές της προπαγανδιστικής διαδικασίας οι Severin και Tankard (2001) παραθέτουν επτά διαφορετικές οι οποίες έχουν ως εξής:

- Name calling: Η απόδοση αρνητικών χαρακτηριστικών σε μια ιδέα ώστε να απορριφθεί απευθείας από τον δέκτη, χωρίς να έχουν εξεταστεί τυχόν στοιχεία που να αποδεικνύουν αντίθετη άποψη.
- Glittering generality: Η συσχέτιση και η απόδοση θετικών χαρακτηριστικών σε ένα συμβάν ώστε το κοινό να το αποδεχτεί χωρίς περαιτέρω εξέταση.
- Transfer: Χρήση της αυθεντίας και του κύρους που φέρει μια αξιόπιστη ιδέα, σε μία άλλη, καθιστώντας έτσι τη δεύτερη αυτόματα αποδεκτή.
- Testimonials: Μαρτυρίες προσώπων που χαίρουν εκτίμησης ή και όχι (ανάλογα με τους σκοπούς του προπαγανδιστή), τα οποία επισημαίνουν αν μια ιδέα ή ένα άτομο χαίρουν εκτίμησης ή το αντίθετο.
- Plain folks: Η προσπάθεια του ομιλητή να πείσει το κοινό του ότι αυτός και οι ιδέες του είναι ωφέλιμες και τους ίδιους, επειδή προέρχονται από την λαϊκή παράδοση. Γενικά εστιάζει με οποιαδήποτε σύνδεση με τον λαό.

¹⁹ Jowett, G. S. & O' Donnell, V. (2012). *Propaganda and Persuasion*. 5th ed. London: Sage, σελ. 6.

²⁰ Ellul, J. (1973). *Propaganda, the Formation of Men's Attitudes*. New York: Vintage Books, σελ. 4-10.

²¹ Καλογερόπουλος, Ν. Α. (1986). *Η Προπαγάνδα ως Μέσον Βιασμού των Λαών*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σελ. 17-19.

- Card stacking: Η επιλογή αληθινών ή και όχι γεγονότων, όπως και η χρήση λογικών ή παράλογων δηλώσεων προκειμένου να σχηματιστεί η καλύτερη ή η χειρότερη άποψη το θέα του θέλει τα πείσει.

- Bandwagon: Ο προπαγανδιστής προσπαθεί να πείσει το ακροατήριό του, ότι όλα τα μέλη μιας ομάδας αποδέχονται τις θέσεις του, και ως εκ τούτου θα πρέπει τις υιοθετήσουν και οι υπόλοιποι. Η εν λόγω μέθοδος εδράζεται στην μιμητική τάση των ατόμων να υιοθετούν απόψεις και στάσεις, ώστε να συμβαδίζουν με την ομάδα στην οποία ανήκουν.²²

Συγκρίνοντας τα χαρακτηριστικά της προπαγάνδας και της πειθούς, υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά αλλά ουσιαστικά η πειθώ αποτελεί την «εργαλειακή βάση» της προπαγάνδας, αν και η δεύτερη στοχεύει στην παραπλάνηση και διαθέτει και επιπρόσθετα εργαλεία. Είναι ουσιαστικά οι δύο όψεις του πολιτικού λόγου. Στην περίπτωση της πειθούς χρησιμοποιείται ο επιστημονικός λόγος, τα λογικά επιχειρήματα, η μέθοδος του αίτιου και του αιτιατού, που σκοπό έχουν να διεγείρουν την κριτική σκέψη του πολίτη. Στην περίπτωση της προπαγάνδας, χρησιμοποιούνται συνθήματα που απευθύνονται στο θυμικό του πολίτη (επίκληση του συναισθήματος) και στόχο έχουν να εξάψουν τον φανατισμό του ακροατηρίου και να αδρανοποιήσουν την κριτική του σκέψη.

Ο λόγος της πειθούς είναι λογικός, ενώ της προπαγάνδας είναι «ά-λογος» και αποσκοπεί στην έξαψη του φανατισμού των πολιτών. Ο λόγος της πειθούς είναι επαρκής και αυτάρκης, ενώ της προπαγάνδας χρησιμοποιεί, το ψεύδος και επιχειρεί να απαξιώσει τους πολιτικούς αντιπάλους χωρίς να δίδει λύσεις. Χρησιμοποιεί συνθήματα που διχάζουν που ακολουθούνται συνήθως από παροχολογίες και υποσχέσεις σε ένα δήθεν ουτοπικό «παράδεισο», που όταν δεν επιτυγχάνεται φταίνε οι πάντες και τα πάντα εκτός από τον προπαγανδιστή. Στόχος του προπαγανδιστή είναι να μετατρέψει τον πολίτη σε οπαδό, ο οποίος θα πελαγοδρομεί μέσα στον φανατισμό και θα καταλήξει έρμαιο μιας εξουσίας που ασκείται μέσω της προπαγάνδας. Και για να το επιτύχει στοχεύει στην ψυχολογία του πολίτη.

²² Severin, W. J. & Tankard, J.W. (2001). *Communication Theories. Origins, Methods and Uses in the Mass Media*. 5th ed. New York: Longman, σελ. 111-122.

2.1 Ψυχολογικές Επιχειρήσεις

Όπως προαναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα η προσπάθεια επηρεασμού φίλων και εχθρών λέγονταν προπαγάνδα από το λατινικό ρήμα *propago*. Ωστόσο το 1920, η ονομασία άλλαξε σε «Ψυχολογικός Πόλεμος» και περί το 1945 άλλαξε σε «Ψυχολογικές Επιχειρήσεις» και μέχρι σήμερα έχει λάβει και κάποιες άλλες ονομασίες όπως πληροφοριακές επιχειρήσεις, αντιπροπαγάνδα, δημόσιες υποθέσεις, κ.α. Όπως όμως και αν ονομάζονται, το κοινό σημείο, ο ψυχολογικός κοινός τόπος είναι το στοιχείο του επηρεασμού κάποιας συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας που είναι ο δέκτης κάποιων μηνυμάτων που αποστέλλονται με κάποιο μέσο μεταφοράς από κάποιον που είναι ο πομπός. Ο επηρεασμός αυτός εμπεριέχει πάντα, αν και όχι στον ίδιο βαθμό, την ψυχολογική παράμετρο με διαφοροποιήσεις σε ότι αφορά τον εκάστοτε πομπό ή/και δέκτη (εάν αυτοί είναι φίλιοι, ουδέτεροι ή αντίπαλοι), αλλά των μηνυμάτων που εκπέμπονται (αληθείς ή ψευδείς πληροφορίες, πλήρεις ή ελλιπείς ή παραποιημένες κ.α).²³

Σε μια προσπάθεια να δώσουμε έναν γενικό ορισμό τον όρο «Ψυχολογικές Επιχειρήσεις» (ΨΕΠ) ώστε να γίνουν κατανοητά κάποια βασικά του στοιχεία. Ανατρέχοντας στο ελληνικό στρατιωτικό Εγχειρίδιο Εκστρατείας ΕΕ125-1 «Ψυχολογικές Επιχειρήσεις», βλέπουμε ότι τις αναφέρει ως «σχεδιασμένες ψυχολογικές δραστηριότητες κατά τη διάρκεια της ειρήνης, της εντάσεως και του πολέμου κατευθυνόμενες σε εχθρικές, φίλιες ή ουδέτερες κοινωνικές ομάδες, με σκοπό να δημιουργήσουν τέτοια στάση και συμπεριφορά, ώστε να μας ευνοούν στην επίτευξη πολιτικών και στρατιωτικών αντικειμενικών σκοπών. Περιλαμβάνουν Ψυχολογικές Ενέργειες (ΨΕΝ), Ψυχολογικό Πόλεμο (ΨΠ), Ψυχολογικές Επιχειρήσεις Σταθεροποίησης, Ψυχολογικές Δραστηριότητες για Διατήρηση Ειρήνης και Ενημέρωση (κοινού, στρατεύματος). Διεξάγονται με πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές, ιδεολογικές δραστηριότητες, που αποσκοπούν στην επίτευξη του επιθυμητού ψυχολογικού αποτελέσματος».²⁴

²³ Herbert A. Friedman, *Psychological Operations in Afghanistan, Operation Enduring Freedom*, 2001 ανάκτηση από <https://www.psywar.org/content/afghanistan02> την 22 Φεβ 2020.

²⁴ ΓΕΣ/ΔΕΚΠ, ΕΕ 125-1 Ψυχολογικές Επιχειρήσεις, 1996, Τυπογρ. Ελληνικού Στρατού, σελ.15.

Σύμφωνα με τον ορισμό του NATO, σε ελληνική απόδοση, είναι «σχεδιασμένες ψυχολογικές δραστηριότητες οι οποίες χρησιμοποιώντας μεθόδους επικοινωνιών και άλλα μέσα κατευθύνονται σε εγκεκριμένα ακροατήρια με σκοπό να επηρεάσουν αντιλήψεις, θέσεις και συμπεριφορές, δημιουργώντας επιπτώσεις για την επίτευξη πολιτικών και στρατιωτικών Αντικειμενικών Σκοπών».²⁵

Εκείνο που είναι το βασικό στοιχείο και στους δύο ορισμούς είναι ότι αφορούν σχεδιασμένες ψυχολογικές δραστηριότητες, οι οποίες κατευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων με στόχο την διαμόρφωση συγκεκριμένων συμπεριφορών ώστε να επιτευχθεί ο πολιτικός ή ο στρατιωτικός αντικειμενικός σκοπός. Οι Ψυχολογικές Επιχειρήσεις αφορούν λοιπόν όλο το φάσμα της ανθρώπινης σύγκρουσης (Ειρήνη και Πόλεμο) και για τον λόγο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε σε κάποια κομβικά χρονικά σημεία της ιστορικής της διαδρομής.

²⁵ NATO Standardization Agency, Allied Joint Doctrine For Psychological Operations [AJP-3.10.1(A)],2007.

2.2 Ιστορική αναδρομή – κομβικά σημεία

Για να μην χαθούμε στην απεραντοσύνη της ιστορίας θα εστιάσουμε περισσότερο στις περιόδους που η προπαγάνδα λαμβάνει και τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό, αν και δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι στην Ελλάδα υπήρξαν οι πρώτες συστηματικές εφαρμογές της μεθόδου της προπαγάνδας, αν και δεν υπήρχε ακόμη η λέξη. Ο πιο ιδιοφυής προπαγανδιστής υπήρξε ασφαλώς ο Πεισίστρατος ο οποίος χρησιμοποίησε την προπαγάνδα του ψεύδους αλλά και της προσθέτου πράξεως που τον κατέστησε δημοφιλή. Η χρησιμοποίηση της Φύης μεταμορφισμένης σε Αθηνά κατά την θριαμβευτική είσοδο του στην πόλη και η σκηνοθετημένη δολοφονική απόπειρα για να πείσει τους Αθηναίους να του προσφέρουν τη φρουρά των «κορυνηφόρων» με την οποία τους υπέταξε, ήταν σαφώς για ευρηματική προπαγανδιστική κίνηση.²⁶

Οι Ρωμαίοι για την εδραίωση της Αυτοκρατορίας τους χρησιμοποίησαν την προπαγάνδα μέσα σε ένα πλαίσιο διάδοσης της ανωτερότητας της Ρώμης με όχημα την λογοτεχνία και την ιστοριογραφία. Συγκεκριμένα οι Ρωμαίοι διέδιδαν στους λαούς που υπέτασσαν, το μύθο περί θείας καταγωγή της Ρώμης, το αήττητο των λεγεώνων και το ιδεώδες της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Σημειώνεται δε ότι στη Ρώμη υπήρχαν τα *Acta Diurna*, τοιχοκολλήματα με κυρίως κατευθυνόμενες πολιτικές ειδήσεις οι οποίες εξυπηρετούσαν την σύγκλητο και τον Καίσαρα, ανά περίπτωση.²⁷

Ανάλογη πολιτική ακολούθησε και η Ανατολική Αυτοκρατορία όπου η πολιτική ορθότητα στηριζόταν στην προβολή του θρησκευτικού δόγματος. Το Βυζάντιο ακολούθησε ουσιαστικά μια προπαγάνδα «θεοποίησης» του Αυτοκράτορα σε ένα σύμπλεγμα θρησκευτικού δόγματος και βασιλικής ισχύος χρησιμοποιώντας ως μέσα προπαγάνδας τις εικόνες, τον γραπτό και προφορικό λόγο, τη ρητορεία και τα προπαγανδιστικά φυλλάδια.²⁸ Η προπαγάνδα που ήθελε να περάσει ήταν: «ο Θεός δίνει στον Αυτοκράτορα το θρόνο, ο Αυτοκράτωρ τιμά την θέση του σύμφωνα με τις βουλές του Θεού».²⁹

²⁶ Καλογερόπουλος, Ν. (1986). *Η προπαγάνδα μέσον βιασμού των λαών*. Αθήνα : Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 103-106.

²⁷ Ο.π. σελ. 111-112.

²⁸ Ο.π. σελ. 114-116.

²⁹ Ο.π. σελ. 115-116.

2.3 Η καταλυτική συμβολή της Γαλλίας

Η ουσιαστική όμως κοινωνική μεταβολή που διαμόρφωσε την ουσία της προπαγάνδας ήταν η Γαλλική Επανάσταση, το 1789, διότι μέχρι τότε ο δέκτης (υπήκοοι) δεχόταν παθητικά την επίδραση της προπαγάνδας. Όμως από το 1789 η προπαγάνδα εξελίσσεται και αρχίζει να ανταποκρίνεται στην πραγματική ανάγκη του δέκτη, ο οποίος συμμετέχει πλέον ενεργητικά και λαμβάνει μαζικό χαρακτήρα ώστε βαθμιαία να καταλήξει στην μορφή που την εξετάζουμε και την αντιλαμβανόμαστε σήμερα.

Ο Ναπολέων ακολούθησε τις γενικές γραμμές της προπαγάνδας της Επανάστασης. Χρησιμοποιεί για τους σκοπούς του τον Στρατό, το σχολείο, τις μεγαλοπρεπείς τελετές, τις αφίσες, τους λόγους καθώς και τον τύπο για τον οποίο είπε χαρακτηριστικά: «εάν αφήσω τα χαλινάρια στον τύπο, δε μένω στην εξουσία ούτε τρεις μήνες». Ο Ναπολέων, ίδρυσε εφημερίδες, και ίδρυσε γραφείο κοινής γνώμης, ένα άτυπο Υπουργείο προπαγάνδας. Οι γεμάτοι έξαρση λόγοι του, οι στρατιωτικές διακηρύξεις και οι ημερήσιες διαταγές του, είναι και σήμερα υποδείγματα «στρατιωτικού ψυχολογικού επηρεασμού» με χαρακτηριστικά το απλό, λακωνικό και λιτό ύφος, και την υποκίνηση του φιλότιμου, όπως ο «Λόγος Πυραμίδων» του εκφώνησε πριν την μάχη στις Πυραμίδες κατά των Μαμελούκων στην Αίγυπτο. Ο Μέτερνιχ έλεγε «η προπαγάνδα του Ναπολέοντα αξίζει όσο ένας στρατός τριακοσίων χιλιάδων ανδρών».³⁰

Δεν θα μπορούσε φυσικά να μην αναφερθεί ο Γάλλος ψυχολόγος και διεθνολόγος Gustav Le Bon οποίος το 1895 θεμελίωσε την θεωρία του για την επίδραση της μάζας στην ψυχολογία του ατόμου, θέτοντας τις βάσεις για την επιστήμη της Κοινωνικής Ψυχολογίας και θέτοντας νέες βάσεις σε ότι αφορά την προπαγάνδα. Στο πασίγνωστο έργο του η «Ψυχολογία των Μαζών», αναφέρει μεταξύ άλλων ότι «μέσα σε κάποιες δεδομένες συνθήκες και μόνο μέσα σε αυτές, μία συσσώρευση ανθρώπων αποκτά καινούργιους χαρακτήρες πολύ διαφορετικούς από αυτούς του κάθε ατόμου που τη συνθέτει. Η συνειδητή προσωπικότητα εξαφανίζεται, τα αισθήματα και οι ιδέες όλων των μονάδων είναι προσανατολισμένα στην ίδια κατεύθυνση και έτσι διαμορφώνεται μία προσωρινή συλλογική ψυχή, αλλά που εμφανίζει χαρακτήρες πολύ σαφείς» την οποία ο Le Bon ονομάζει «μάζα ψυχολογική» και τονίζει πως «αυτή η συλλογικότητα, δεν προϋποθέτει πάντα την

³⁰ Ο.π. σελ 119-130.

ύπαρξη πολλών ατόμων σε έναν μοναδικό τόπο. Χιλιάδες απομονωμένων ατόμων, μπορούν σε μία δεδομένη στιγμή και κάτω από την επίδραση βίαιων συγκινήσεων, ενός μεγάλου εθνικού γεγονότος, για παράδειγμα, να αποκτήσουν τους χαρακτήρες μίας ψυχολογικής μάζας».³¹

Ουσιαστικά επισημαίνει ότι η συνύπαρξη πολλών ανθρώπων στο ίδιο χώρο είναι ικανή αλλά όχι αναγκαία συνθήκη για τη δημιουργία της ψυχολογικής μάζας· αλλά το γεγονός ότι κάποιος βρίσκεται σε γεωγραφική απόσταση από εκείνους που συγκρότησαν μία ψυχολογική, δεν είναι απαγορευτικό να γίνει κι αυτός μέλος της συγκεκριμένης μάζας. Επίσης επεσήμανε ότι ένα άτομο δεν μπορεί να ανήκει σε περισσότερες από μία ομάδες.³² Ο Le Bon υποστήριζε ότι «οι μάζες δεν διψούν για αλήθεια. Όποιος μπορεί να τις προμηθεύσει με ψευδαισθήσεις γίνεται εύκολα ο κυρίαρχός τους. Όποιος προσπαθήσει να διαλύσει τις ψευδαισθήσεις και τις αυταπάτες τους γίνεται εύκολα εχθρός και θύμα τους.»³³ Η δημιουργία της ψυχολογικής μάζας του Le Bon η οποία δημιουργείται σε ένα σύνολο ανθρώπων σε μία δεδομένη στιγμή και κάτω από την επίδραση βίαιων συγκινήσεων, ενός μεγάλου εθνικού γεγονότος, θα μπορούσε να είναι η σχέση που προσπαθεί να αναπτύξει ο ηγέτης και τους υπηκόους σύμφωνα με τον Μακιαβέλι και σίγουρα ο Ερντογάν με τον τούρκο πολίτη, τον οποίο προσπαθεί να μεταμορφώσει σε υπήκοο. Πρωθύστερα από τον Le Bon, ο Φλωρεντιανός Νικολό Μακιαβέλι είχε αντιληφθεί ότι οι μάζες είναι χειραγωγήσιμες και εύπλαστες, και μέσω της προπαγάνδας ο ηγέτης πρέπει να τις χειραγωγήσει προς όφελος του για να παραμείνει στην εξουσία. Ωστόσο τα κίνητρα του ήταν το όφελος του κράτους και κατ' επέκταση του υπηκόου, άσχετα αν για την επίτευξή του σε αρκετές περιπτώσεις πρέπει να παραπλανηθεί η μάζα. Με τον έργο του Μακιαβέλι και την έννοια του Μακιαβελισμού θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

³¹ Gustave Le Bon, 2010, σελ.34.

³² Christopher J. Lamb, Review of Psychological Operations Lessons Learned from Recent Operational Experience, NDU Press, Washington, D.C., 2005.

³³ Gustave Le Bon, 2010, σελ.49

3ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ ΜΕ ΓΝΩΜΟΝΑ ΤΟΝ «ΗΓΕΜΟΝΑ»

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στον Ιταλό διπλωμάτη, πολιτικό, ιστορικός και συγγραφέα της περιόδου της Αναγέννησης, Νικολό Μακιαβέλι και ειδικότερα στο διάσημο έργο του ο «Ηγεμόνας» που αποτελεί εγχειρίδιο άσκησης εξουσίας για τους πολιτικούς, από την εποχή που εκδόθηκε μέχρι σήμερα. Στο πλαίσιο αυτό θα εξετασθούν οι επιρροές του Μακιαβέλι και οι λόγοι που τον ώθησαν στην συγγραφή του συγκεκριμένου έργου. Παράλληλα θα πραγματοποιείται αναφορά και στην έννοια του Μακιαβελισμού και ειδικότερα των χαρακτηριστικών όσων ασπάζονται τις μεθόδους του Μακιαβέλι στο τρόπο άσκησης εξουσίας. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρονται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, καταρτίζεται ουσιαστικά ένα πλαίσιο βάσει του οποίου θα σκιαγραφηθεί στο τελευταίο κεφάλαιο το προφίλ του Ερντογάν μέσα από τον Μακιαβελισμό.

Το σημαντικότερο έργο και το πλέον διάσημο του Νικολό Μακιαβέλι Ο «Ηγεμόνας» γράφτηκε το 1513, δηλαδή εξήντα ακριβώς χρόνια μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Διονύσης Βίτσος, στις μέρες μας, στο αρχικό κείμενο, οι απόψεις του Μακιαβέλι μοιάζουν με διαμάντια διάσπαρτα σε μια πληθώρα ανιαρών ιστορικών διηγήσεων. Φυσικά η παράθεση πολιτικών παραδειγμάτων και η συσχέτιση της πραγματικότητας της ιστορίας και της θεωρίας, δεν είναι τυχαία στο Μακιαβέλι, αντιθέτως αποτελεί τη μέθοδό του. Σε αυτή την προσέγγιση, ο ίδιος ο Μακιαβέλι θέτει εαυτόν στον ρόλο του εξωτερικού παρατηρητή με την ανεξάρτητη από τα γεγονότα προσωπικότητα.³⁴ Δεν κάνει αξιολογήσεις, και επικεντρώνεται στις διαπιστώσεις. Μέθοδος που αιώνες αργότερα, στις μέρες μας, θα υποστηριχθεί και ως κοινωνιολογική θεωρία. Σήμερα ο Μακιαβέλι εξακολουθεί να έχει απήχηση, ίσως περισσότερο παρά ποτέ. Μόνο που δεν απευθύνεται πλέον μόνο σε Ηγεμόνες, αλλά στον απλό πολίτη, ο οποίος ηγείται ή

³⁴ Μακιαβέλι Ν. *Ηγεμόνας*, Βίτσος Δ. σελ. 2-3.

θέλει να ηγηθεί ενός μεγάλου ή μικρότερου κύκλου ανθρώπων ή ακόμη στον πολίτη που χρειάζεται μια μέθοδο για να καταλάβει τι γίνεται στο πολιτικό σκηνικό της εποχής του. Άλλωστε ένας απλός πολίτης μπορεί να βρεθεί στην κορυφή της πυραμίδας, όπως άλλωστε συνέβη και με τον Ταγίπ Ερντογάν. Οι παρατηρήσεις του Μακιαβέλι, παραμένουν επί πεντακόσια χρόνια αναλλοίωτες, όσο αναλλοίωτη παραμένει επί χιλιετίες και η ανθρώπινη ψυχή. Κατά τον Μακιαβέλι στόχος του Ηγεμόνα δεν είναι να σώσει την ψυχή του, αλλά το κράτος του και την ευημερία των υπηκόων του. Ο Μακιαβέλι θεωρεί πως το να συνδέεις πολιτική και ηθική, αποτελεί είτε ανικανότητα, είτε υποκρισία. Και καταγράφει για τον Ηγέτη, μια δική του, ξεχωριστή από των πολλών ανθρώπων, ηθική. Ποιος από τους επιτυχημένους σύγχρονους του ηγέτες άλλωστε πήγε μπροστά ακολουθώντας την επιταγές του Ουμανισμού της εποχής του; Αντίθετα πήγαν μπροστά όσοι ηγέτες έθεσαν τις ικανότητές τους και την καλή τους τύχη στην υπηρεσία του λαού, όσοι στήριξαν την ελευθερία του ανατέλλοντος εκείνη την εποχή πνευματικά ανεξάρτητου ανθρώπου, προφυλάσσοντας τους θεσμούς και κτυπώντας τη διαφθορά με όποιο μέσο. Το ίδιο συνέβηκε και με τους ηγέτες των τελευταίων πεντακοσίων χρόνων, το ίδιο συμβαίνει και με τους ηγέτες της εποχής μας.³⁵ Ας δούμε όμως τις σύγχρονες απόψεις σχετικά με τον όρο Μακιαβελισμός.

³⁵ Ο.π. σελ. 4-5.

3.1 Μακιαβελισμός

Ο ψυχολογικός επηρεασμός αποτελεί ένα από τα συστατικά του Μακιαβελισμού. Ο Αντόνιο Γκράμσι αναφέρει ότι η μέθοδος της πολιτικής που διδάσκει ο Μακιαβέλι ξεκινάει από τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η πολιτική είναι αυτόνομη, υπακούει στους δικούς της νόμους, που δεν μπορούν να προέλθουν από την παραδοσιακή ηθική, και θεμελιώνουν μια νέα ηθική που σκοπός της δεν είναι η σωτηρία, αλλά η επίτευξη της ενότητας. Η βία και ο δόλος είναι στην πραγματικότητα εξεγέρσεις ενάντια στις κυρίαρχες τάξεις.³⁶

Ο Μακιαβελισμός είναι ουσιαστικά το πολιτικό δόγμα που διατύπωσε ο Ιταλός πολιτικός, φιλόσοφος και συγγραφέας, Νικολό Μακιαβέλι, και αφορά την άσκηση της εξουσίας από τον ηγεμόνα με κάθε δυνατό μέσο και μοναδικό σκοπό να κατακτήσει ή να παραμείνει στην εξουσία. Κατά τον Μακιαβέλι, ο ωφελιμισμός βάζει στο περιθώριο κάθε ηθική αναστολή και κάνει αποδεκτή και την πιο ανήθικη και επίπονη πράξη, για να εξυπηρετηθεί ο ίδιος. Για τον Μακιαβέλι η ζωή είναι ένας συνεχής πόλεμος χωρίς οίκτο, χωρίς ηθικούς κανόνες.

Σε προσπάθεια συγκέντρωσης των βασικών χαρακτηριστικών που σκιαγραφούν το προφίλ όσων ασπάζονται τον Μακιαβελισμό, τα κυριότερα είναι τα παρακάτω:

- Παραπλανούν λέγοντας ψέματα αρκετά συχνά ακόμα και στα οικεία τους πρόσωπα.
- Δεν αποκαλύπτουν ποτέ τους σκοπούς των πράξεων τους και τα βαθύτερα κίνητρα τους.
- Εκμεταλλεύονται εξαπατώντας και χειραγωγώντας τους άλλους για να εκπληρώσουν τους δικούς τους στόχους.
- Διεκδικούν την επιτυχία με την βοήθεια πολιτικών μηχανισμών.
- Δημιουργούν συνομοσίες και αποδίδουν εξαιρετικά σε περιβάλλον διαπλοκής.
- Κατέχουν σε εξαιρετικό επίπεδο την τέχνη της πειθούς και σε κάθε περίπτωση είναι δημαγωγοί.
- Διεκδικούν την επιτυχία με την βοήθεια πολιτικών μηχανισμών.
- Όταν αποκτήσουν την εξουσία για να τη συντηρήσουν χρησιμοποιούν ψυχολογική και σωματική βία ενώ πολλές φορές δημιουργούν ένα περιβάλλον φόβου.

³⁶ Γκρούππι Λ. *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Αθήνα, ΘΕΜΕΛΙΟ, 1977 σελ. 81.

- Χειρίζονται με μεγάλη ευκολία δημόσιες γραφειοκρατικές θέσεις.³⁷
- Είναι κυνικοί και ασπάζονται την ρήση «ο σκοπός – αγιάζει μέσα»
- Είναι συχνά ριψοκίνδυνοι αλλά επί το πλείστον όχι ανυπολόγητοι και δρουν πάντα στο πλαίσιο του καιροσκοπισμού.
- Είναι αμείλικτοι απέναντι στους αντιπάλους τους και εφόσον του δημιουργούν εμπόδιο τους εξοντώνουν σε κάθε δυνατό τρόπο.
- Σκοπός τους είναι η απόκτηση εξουσίας και η συντήρησή της.
- Παρουσιάζονται ως ενάρετοι και με ηθικές αξίες ενώ ουσιαστικά υποκρίνονται.
- Διαθέτουν συναισθηματική νοημοσύνη το οποίο είναι και το βασικό όπλο για να μπορούν να χειραγωγούν τους άλλους.³⁸

Πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, εάν όχι όλα, είναι βέβαιο ότι τα συγκεντρώνει ο Τούρκος πρόεδρος Ταγίπ Ερντογάν, όπως θα δούμε στο 4^ο κεφάλαιο, αλλά πρωτύστερα θα αναφερθούμε στον Νικολό Μακιαβέλι και τις επιρροές του.

³⁷ Sofroniou A. (2012) *Machiavelli's Politics & Relevant Philosophical Concepts*, σελ. 33-59.

³⁸ Althusser L. (2016) *Machiavelli and us*, σελ. 35-64.

3.2 Νικολό Μακιαβέλι βιογραφικά στοιχεία επιρροές

Ο Νικολό Μακιαβέλι ήταν πολιτικός φιλόσοφος ο οποίος γεννήθηκε στη Φλωρεντία στις 3 Μαΐου του 1469. Η Ιταλία τότε δεν είχε καμία σχέση τότε με το ενιαίο κράτος που γνωρίζουμε σήμερα. Ήταν διαιρεμένη σε πόλεις-κράτη και οι επεμβάσεις των τότε ισχυρών της Ευρώπης ήταν συχνό φαινόμενο. Οι πρώτες του επιρροές ήρθαν από τον ισχυρό πολιτικό άνδρα της Φλωρεντίας εκείνης της εποχής, Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα, οι οποίες ήταν καθοριστικές για την ανάπτυξη των πολιτικών προσταγμάτων του. Από μικρός ο Μακιαβέλι ένιωθε μία έντονη έλξη για την πολιτική και παρακολουθούσε από κοντά τον μεταρρυθμιστή και δικτάτορα της Φλωρεντίας. Το 1498, που ο Σαβοναρόλα εκτελείται έχοντας έρθει προγενέστερα σε σύγκρουση με τον Πάπα Αλέξανδρο VI. Τότε θα ξεκινήσει η προσπάθεια του Μακιαβέλι να αναρριχηθεί στα κυβερνητικά κλιμάκια από την θέση του γραμματέα, από όπου γρήγορα θα ανέβει στην ιεραρχία της κυβερνητικής κλίμακας. Θα ταξιδέψει σε όλη την Ευρώπη προς διεκπεραίωση σημαντικών διπλωματικών αποστολών και θα συναντηθεί με εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής του. Μία εξ αυτών ήταν και ο Πάπας ο Ιούλιος II τον οποίο θεώρησε πετυχημένο παρότι απερίσκεπτο.³⁹

Το επόμενο πρόσωπο, πρωταγωνιστής της τότε πολιτικής σκηνής που συνέβαλλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του, ήταν ο Καίσαρας Βοργίας, τον οποίο είχε διορίσει ο πατέρας του, Πάπας Αλέξανδρος VI, δούκα της Ρωμανίας. Στους τέσσερις μήνες που ο Μακιαβέλι βρίσκεται στην αυλή του Βοργία σκιαγραφεί τον πολιτικό άνδρα ως σκληροτράχηλο με άτεγκτες πρακτικές μη συμφωνώντας με τις περισσότερες. Παρά τις διαφωνίες του θεωρούσε, ότι η τύχη που τον χαρακτήριζε σε συνδυασμό με το απίστευτο θάρρος του και το στοιχείο του αιφνιδιασμού που διέθετε θα ήταν θα ήταν ικανοί συντελεστές έτσι ώστε αυτός να είναι ο ισχυρός άνδρας που θα μετουσιώσει το όραμα του, για μια Ιταλία ενιαίο κράτος, σε πραγματικότητα. Δυστυχώς όμως ο δούκας δεν αποδείχθηκε στην πορεία το κατάλληλο πρόσωπο για την υλοποίηση του οράματος του Μακιαβέλι, αφού όταν τον εγκατέλειψε η τύχη του, κατέρρευσε.⁴⁰

³⁹ Smith, Gregory B. (2008). *Between Eternities: On the Tradition of Political Philosophy, Past, Present, and Future*. Lexington Books. σελ. 65 – 68.

⁴⁰ Machiavelli, Niccolò (1981). *The Prince and Selected Discourses*. Translated by Daniel Donno (Bantam Classic ed.). New York: Bantam Books, σελ.136.

Τέλος, ο Μαξιμιλιανός, ο αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ήταν μία ακόμη πολιτική προσωπικότητα της εποχής εκείνης από την οποία ο Μακιαβέλι επηρεάστηκε. Σε αυτόν είδε στοιχεία που δεν πρέπει να χαρακτηρίζουν έναν ηγετικό άνδρα όπως για παράδειγμα νωθρότητα, μωροπιστία και το γεγονός ότι δεχόταν διαρκώς επιρροές από διαφορετικές απόψεις με αποτέλεσμα την ανικανότητα στην λήψη αποφάσεων. Το όνειρο και στόχος ζωής του Μακιαβέλι για ενοποίηση της Ιταλίας και την διακυβέρνησή της υπό την καθοδήγηση ενός ηγέτη θα αργήσει πολύ να πάρει σάρκα και οστά. Με την επίρρωση των Ισπανών το 1512 επανήλθαν στην εξουσία οι Μεδικοί οι οποίοι με την βοήθεια των (ισπανικών) στρατευμάτων είχαν ανατρέψει το δημοκρατικό καθεστώς. Ο Μακιαβέλι στις 7 Νοεμβρίου του 1512 εκπίπτει από το αξίωμα του συλλαμβάνεται, υπόκειται σε βασανιστήρια θεωρούμενος εχθρός τους και για κάποιο χρόνο φυλακίστηκε.⁴¹

Μετά από αυτή την περιπέτεια, αποσύρεται στο αγρόκτημα του και την περίοδο αυτή της αναγκαστικής αργίας μελέτησε κλασσικούς συγγραφείς και ιστορία και πιο συγκεκριμένα την ιστορία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Ταυτόχρονα άρχισε την συγγραφική του δράση βιβλίων πολιτικού και ιστορικού περιεχομένου προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να επανέλθει στην πολιτική σκηνή της Φλωρεντίας. Μπορεί να μην το κατάφερε αλλά ένα από τα έργα του και συγκεκριμένα «Ο Ηγεμόνας» ξεπέρασε κατά πολύ τις προσδοκίες του. Ο «Ηγεμόνας» (*il principe*), που πρωτοεκδόθηκε το 1532, όπως περιγράφεται από τον « Βίτσο Δ.» στην εισαγωγή του ιδίου του βιβλίου, « είχε τη μορφή επιστολής με οδηγίες για την οργάνωση της διοίκησης προς τον έναν επίδοξο ηγέτη, μόλις 21 ετών τότε, τον Lorenzo B' (1492-1519) των Μεδίκων, Λούκα του Ουρμπίνο». Σύμφωνα με τον ίδιο τον συγγραφέα «τη γνώση των πράξεων των μεγάλων ανδρών διδάχτηκα από την μακρόχρονη εμπειρία των σύγχρονων πραγμάτων και τη διαρκή μελέτη των αρχαίων. Αυτά τα ερεύνησα και τα εξέτασα με μεγάλη επιμέλεια και τα συνέπτυξα σε ένα μικρό βιβλίο». ⁴²

Στο εν λόγω έργο «εργαλοιοποίησε» ουσιαστικά όλες τις σκέψεις και την εμπειρία του, για τον τρόπο που πρέπει να κυβερνάται μια χώρα. Ουσιαστικά ο Μακιαβέλι κατάρτισε ένα σύνολο οδηγιών για την διαχείριση καταστάσεων που θα

⁴¹ Niccolò Machiavelli (1996), *Machiavelli and his friends: Their personal correspondence*, Northern Illinois University Press, translated and edited by James B. Atkinson and David Sices.

⁴² Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίττος Δ. σελ. 6.

κληθεί να αντιμετωπίσει ένας ηγέτης, αλλά με γνώμονα να μη απολέσει τον εξουσιαστικό θώκο, με οποιοδήποτε κόστος. Για να επιτύχει τον σκοπό του ο ηγέτης θα πρέπει να αφουγκράζεται τους φόβους και τις επιθυμίες των υπηκόων του, και κατά περίπτωση να τις χρησιμοποιεί προς όφελος του. Ωστόσο, για τον Μακιαβέλι επιτρέπονται όλα για την διατήρηση της εξουσίας, αλλά ο ηγέτης που το πράττει έχει καθήκον να κάνει το καλύτερο δυνατόν για την εύρυθμη λειτουργία του κράτους και τους υπηκόους.

Η συγγραφή του βιβλίου ολοκληρώθηκε 1513 και σταδιακά μετατράπηκε σε εγκόλπιο πολλών αρχηγών κρατών ή ηγετίσκων διότι δείκνυε μια νέα οπτική όπου αντί του κληρονόμου πρίγκιπα, επικεντρώνεται στη δυνατότητα ενός «νέου πρίγκιπα». Για να διατηρήσει την εξουσία, ο κληρονομικός πρίγκιπας πρέπει να εξισορροπήσει προσεκτικά τα συμφέροντα μιας ποικιλίας θεσμών στους οποίους οι άνθρωποι είναι συνηθισμένοι. Αντιθέτως, ένας νέος πρίγκιπας έχει το πιο δύσκολο καθήκον, αρχικά να σταθεροποιήσει τη νέα του δύναμη προκειμένου να οικοδομήσει μια διαρκή πολιτική εξουσία. Ο Μακιαβέλι πίστευε ότι η δημόσια ηθική και η ιδιωτική ηθική έπρεπε να γίνουν κατανοητές ως δύο διαφορετικά πράγματα ώστε να αποτελέσουν χρήσιμα εργαλεία σε αυτόν που κυβερνά. Επίσης κομβικής σημασίας για την σκέψη του Μακιαβέλι ήταν οι έννοιες «virtù» (ικανότητα) και «fortuna» (τύχη). Ο Μακιαβέλι έχει την πεποίθηση ότι η «fortuna» ελέγχει την μισή ανθρώπινη ζωή αλλά η «virtù» λειτουργεί ως το αντίβαρό της, με τις πολιτικές και κοινωνικές της επιπτώσεις θεωρώντας ότι η σημασία της «virtù» έγκειται στην συμβολή της στην πολιτική, διοικητική και ηγετική επιτυχία καθώς αποτελεί το είδος εκείνος της συμπεριφοράς που είναι απαραίτητο για κάθε είδους επιτυχία.⁴³

Κατά τον Γκράμσι ο πρωταγωνιστής του νέου «Ηγεμόνα» δεν θα μπορούσε να είναι στη σύγχρονη εποχή ένας προσωπικός ήρωας, αλλά ένα πολιτικό κόμμα που σκοπεύει, και έχει λογικά ιδρυθεί γι' αυτό το σκοπό, να ιδρύσει έναν καινούργιο τύπο κράτους.⁴⁴ Ωστόσο στην περίπτωση του AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi, ελληνιστί Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης) και του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν το κόμμα όντως είχε ως στόχο να ιδρύσει ένα νέο τύπο τουρκικού κράτους αλλά ουσιαστικά αποτέλεσε το όχημα ανάδειξης του Ερντογάν σε Ηγέτη.

⁴³ M. Ramsay, «Machiavelli (1469–1527)», στο *Interpreting Modern Political Philosophy From Machiavelli to Marx*, (eds.) A. Edwards & J. Townshend, Palgrave Macmillan, 2002, σελ. 29 -31.

⁴⁴ Αντόνιο Γκράμσι: *Για τον Μακιαβέλι...*, εκδόσεις Ηριδανός, σελ. 39.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΕΡΝΤΟΓΑΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ

Στο τελευταίο κεφάλαιο παραθέτονται κομβικά γεγονότα από την περίοδο διακυβέρνησης του Ταγίπ Ερντογάν, τα οποία καταδεικνύουν ότι ακολουθεί τις μεθόδους του Μακιαβέλι που παραθέτονται στον «Ηγεμόνα», αλλά προσαρμοσμένο σε ένα δικό του ιδιαίτερο πλαίσιο με γνώμονα την τουρκική κοινωνία. Αρχικά εξετάζεται η σχέση του Τούρκου ηγέτη με το κόμμα ΑΚΡ που τον ανέδειξε, η «εργαλειοποίηση» των εξωτερικών (Ελλάδα, Συρία , ΕΕ, κ.α) και εσωτερικών (Κούρδοι, Στρατός κ.α) «εχθρών» στο πλαίσιο της εδραίωσης και της διατήρησης της εξουσίας του ως αδιαμφισβήτητος ηγέτης, και φυσικά ο θρησκευτικός μανδύας που ντύνει κάθε σημαντική κίνηση του Ερντογάν. Παράλληλα εξετάζεται και το ψυχολογικό υπόβαθρο της σχέσης που έχει δομήσει ο Ερντογάν με τον τουρκικό λαό, ενώ ανιχνεύεται και το ζήτημα της αποδοχής της βίας μέσα από την σύσταση και τους δεσμούς των μελών της τουρκικής οικογένειας μεταξύ τους.

4.1 Το ΑΚΡ, ο Ερντογάν και ο δρόμος προς την κορυφή

Ο Μακιαβέλι υποστηρίζει στον «Ηγεμόνα» ότι «Οι άνθρωποι αλλάζουν Ηγέτη μόνο στην περίπτωση που πιστεύουν ακράδαντα πως με αυτή την αλλαγή θα καλυτερεύσει η ζωή τους».⁴⁵ Στην περίπτωση του ΑΚΡ και Ερντογάν η παραπάνω ρήση του Μακιαβέλι αποδείχθηκε προφητική διότι ο Τούρκος πρόεδρος τότε προσπαθούσε να πλάσαριστεί και τελικά το πέτυχε, να χαρακτηριστεί ο ήρωας της δημοκρατίας στην Τουρκία θέλοντας να μεταμορφώσει την χώρα του σε «υπόδειγμα» που συνδύαζε το Ισλάμ με την ειρήνη. Η επιτυχία του ΑΚΡ, και κυρίως του ηγέτη της Ταγίπ Ερντογάν, να καταστήσει ως τρόπο λειτουργίας των πραγμάτων την δική του άποψη για έναν «καπιταλισμό με ισλαμικό μανδύα», έγκειτο στο ότι η άποψη αυτή ήταν σταθερή και συνεπής και απευθυνόταν στο λογικό των ατόμων και όχι στο συναίσθημα. Παράλληλα ένα άλλο σημείο που το ΑΚΡ κατάφερε να σημειώσει νίκες, ήταν η σύγκρουσή του με το στερεότυπο του «κοσμικού κράτους».⁴⁶ Το πλαίσιο αυτής της «μετατροπής» της Τουρκίας, ο Ερντογάν μέσω του ΑΚΡ άρχισε να διαφημίζει τα εμπορικά και οικονομικά ανοίγματα της Τουρκίας προς την αυτόνομη Κουρδική περιοχή στο Βόρειο Ιράκ θέλοντας αφενός να χρησιμοποιήσει το κουρδικό ζήτημα προς όφελός του με άλλο τρόπο και παράλληλα να επικοινωνήσει στην τουρκική κοινωνία εμμέσως την ιδέα ότι καπιταλιστική οικονομία και άνετος τρόπος ζωής δεν είναι ασύμβατα με το Ισλάμ.

Ο Ερντογάν επένδυσε και σε μια άλλη ρήση του Μακιαβέλι που αναφέρει «Δεν υπάρχει πιο ηλίθια παροιμία από εκείνη που λέει [Όποιος κτίζει θεμέλια στο λαό, στην άμμο κτίζει]. Όμως, για να στηρίξει ο λαός έναν Ηγέτη θα πρέπει να τον βλέπει ως άντρα με καρδιά, που δεν σκιάζεται τις αναποδιές. Επιπλέον, ο ίδιος ο Ηγέτης πρέπει με τις διαταγές του να ξέρει να κρατά ψηλά το φρόνημα του λαού. Ένας τέτοιος ηγέτης ποτέ δε θα βρεθεί προδομένος από το λαό του.»⁴⁷

Σε ότι αφορά το «φρόνημα», στην διάρκεια της απόλυτης κυριαρχίας του ΑΚΡ τα πολιτιστικά κέντρα, τα δίκτυα φίλων, τα τζαμιά, οι θρησκευτικές κοινότητες, τα ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια και τα ισλαμικά σχολεία συνεργάστηκαν άθελά τους ώστε να διαφοροποιήσουν το ρόλο της θρησκείας στην τουρκική ζωή, και να

⁴⁵ Μακιαβέλι Ν. *Ηγεμόνας* 1532, Βίτσος Δ. σελ. 10.

⁴⁶ Μιχαλακόπουλος Γ., «Κάτω από την ίσαλο γραμμή... Προσεγγίζοντας την Τουρκία που αγνοούμε», Εκδόσεις Οσελότος, 2012, σελ. 82.

⁴⁷ Μακιαβέλι Ν. *Ηγεμόνας*, Βίτσος Δ. σελ. 21.

εξυπηρετήσουν τους στόχους του ΑΚΡ και του Ερντογάν, που εστιαζόταν στο να καταστεί η θρησκεία μια συμβολική πράξη. Πλέον η θρησκεία δεν οργάνωνε την ζωή αλλά αποτελούσε ακόμα έναν σημαντικό πολιτικό «πόρο».⁴⁸

Ο Μιχαλακόπουλος (2012) στην ίδια λογική της τόνωσης του τουρκικού φρονήματος αναφέρει ότι «η προσπάθεια προώθησης στο επίπεδο του ασυνείδητου μιας «εθνικιστικής» και παράλληλα «καπιταλιστικής» εικόνας δεν θα ήταν άτοπο να ενταχθεί και η κατεδάφιση των τειχών του Μεγάλου Βυζαντινού Ανακτόρου (Ιερών Παλάτιον) στην περιοχή Σουλταναχμέτ της Κωνσταντινούπολης για να κτισθεί ξενοδοχείο αλλά και οι «συστηματικές συλήσεις της νεκρόπολης και των υποσκαφών τάφων σε βυζαντινό νεκροταφείο στην περιοχή Τσατάλτζα» της Κωνσταντινούπολης και η «μετατροπή σε τέμενος του ιστορικού ναού της Αγίας Σοφίας της Νίκαιας (2011), ο οποίος λειτουργούσε ως μουσείο»⁴⁹. Πράγματι αποδείχθηκε προφητικός διότι από τις 24 Ιουλίου του 2021 επαναλειτούργησε και η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη σε τζαμί, μετά μάλιστα από μια απόφαση του τουρκικού Συμβουλίου της Επικρατείας και την επικύρωση της εντός μιας ώρας από τον Ταγίπ Ερντογάν.⁵⁰

Ο Ερντογάν όμως και το ΑΚΡ δε στόχευαν μόνο στο εσωτερικό για την τόνωση του φρονήματος αλλά προώθησαν νέες πολιτικές σε σχέση με τον ρόλο της Τουρκίας στην ευρύτερη περιοχή. Ειδικότερα, εκδηλώθηκε κυρίως από το 2006 και μετά, μια αντι-ιμπεριαλιστική ρητορεία με στόχο την ανύψωση του κύρους της χώρας. Εκείνο που επιδιώχθηκε, ήταν η Τουρκία στην περιφέρειά της να καταστεί ως μία από τις λίγες μουσουλμανικές χώρες η οποία θα μπορούσε να διαπραγματευθεί απευθείας και σχεδόν ισότιμα με την Δύση. Καταλυτικός ήταν ο ρόλος της «Αραβικής Άνοιξης», η οποία επιφέροντας μεγάλη εσωτερική αστάθεια σε πολλά μουσουλμανικά κράτη, για σχεδόν μια δεκαετία η Τουρκία εμφανιζόταν ως το μόνο σταθερό, οικονομικά και πολιτικά, κράτος σε μια μεγάλη περιοχή που ξεκινά από την Αλγερία και φτάνει έως το Ιράκ.⁵¹

Στο πλαίσιο αυτό η προσωπικότητα του Ταγίπ Ερντογάν διαδραμάτισε κομβικό ρόλο διότι η «εικόνα» του προωθήθηκε κατάλληλα ώστε να εμφανίζεται ως

⁴⁸ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 82-83.

⁴⁹ Ο.π. σελ.83.

⁵⁰ <https://gr.euronews.com/2020/07/10/diaggelma-erdogan-stis-24-ioylioy-h-proth-proseyxh-sthn-agia-sofia>, προσπελάστηκε 27/05/2021.

⁵¹ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ 84.

ο ηγέτης που βγήκε από τον λαό αλλά και η ζωντανή απόδειξη της δέσμευσης του AKP με την κοινωνική δικαιοσύνη και το Ισλάμ σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο.⁵²

Ο Νικολό Μακιαβέλι είχε επισημάνει πως «Όποιος ανεβαίνει στην ηγεσία από την εύνοια του λαού, μπορεί και την κρατά για πολύ, επειδή παίρνει τις αποφάσεις μόνος του και γύρω του δε βρίσκεται κανένας –ή βρίσκονται ελάχιστοι– που να αμφισβητεί πραγματικά την αξία και τις επιλογές του».⁵³

Το επιτεύγματα που πέτυχε ο Ερντογάν και το AKP την περίοδο 2003-2011 ήταν πολλά με κυριότερα την επανεκκίνηση της κατεστραμμένης οικονομίας. Το τουρκικό κράτος έδωσε βάση στις νέες τεχνολογίες και στην καινοτομία ενσωματώνοντας στο οικονομικό της σύστημα μια σημαντική παράμετρο την λεγόμενη «αστική οικονομία» που αφορά μια σειρά παραμέτρων που εστιάζουν σε δείκτες που αφορούν την φτώχεια, τις καταθέσεις τους δισεκατομμυριούχους και άλλους σχετικούς δείκτες.⁵⁴ Η άνοδος της οικονομίας την προαναφερθείσα χρονική περίοδο έφερε τους πολίτες κοντά στο κράτος και δημιούργησε μια μεγαλοαστική τάξη που φυσικά στηρίζει τον Ερντογάν. Πως άλλωστε να μην συμβαίνει αυτό όταν οι δισεκατομμυριούχοι στην Τουρκία στο διάστημα 2004 -2010 αυξήθηκαν κατά 272,7%.⁵⁵

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μακιαβέλι «Είναι πάρα πολύ δύσκολο να κολακεύει ένας Ηγεμόνας το λαό, παρότι δεν μπορεί να σταθεί ούτε μια στιγμή χωρίς το λαό δίπλα του. Τους ισχυρούς όμως είναι πολύ εύκολο να τους κολακεύει, αρκεί να τους δίνει και να τους παίρνει προνόμια και τιμές κατά τα κέφια του».⁵⁶ Το μόνο βέβαιο είναι ότι ο Ερντογάν έχει δημιουργήσει ένα πλαίσιο εξάρτησης της αστικής τάξης με την παραμονή του στην εξουσία.

Ο Ερντογάν γνωρίζοντας ότι δεν μπορεί να μακροημερεύσει, ως ο απόλυτος ηγέτης, μόνο με την στήριξη των ισχυρών, κατάφερε στα πρώτα χρόνια να αναπτύξει ένα ψυχικό δεσμό με τους πολίτες. Ειδικότερα, στις 4 Φεβρουαρίου 2011 μεταδόθηκε η είδηση ότι το AKP ζήτησε την βοήθεια ενός γνωστού ψυχιάτρου

⁵² Ο.π. σελ 86.

⁵³ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίτσοι Δ. σελ. 19.

⁵⁴ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 203 – 207 .

⁵⁵ Ο.π. σελ 86.

⁵⁶ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίτσοι Δ. σελ. 19.

σχετικά με το πώς θα πειστεί ο λαός, και ειδικά οι ψηφοφόροι του ΑΚΡ, ότι το κόμμα δεν επιχειρεί να τους αλλάξει τον τρόπο ζωής.⁵⁷

Για τον λόγο αυτό διοργανώθηκε σεμινάριο προς τους πολιτευτές του κόμματος όπου ο ψυχίατρος και Καθηγητής Πανεπιστημίου Nevzat Tarhan έδωσε ξεκάθαρες και πολύ χρήσιμες οδηγίες. Στο πλαίσιο των οδηγιών η μαγική συμβουλή ήταν η «ειλικρίνεια» των λόγων προς τους πολίτες. Ο ηγέτης ότι λέει πρέπει και να το πράττει. Και σε αυτό τον τομέα ο Ερντογάν είναι ο πλέον συνεπής πολιτικός, χτίζοντας με τους πολίτες ένα δεσμό που είναι δύσκολο να σπάσει.

Και επανερχόμαστε και πάλι στον Μακιαβέλι ο οποίος επισημαίνει ότι «Το χειρότερο που μπορεί να κάνει ένας λαός στον Ηγεμόνα του, είναι να τον εγκαταλείψει»⁵⁸. Σε κάθε περίπτωση ο Ερντογάν προσπαθεί να έχει τον λαό με το μέρος του και στην προσπάθεια να το επιτύχει χρησιμοποιεί ακόμη και την πόλεμο, άλλοτε ως απειλή και άλλοτε ως μέσον συμβολισμού της κυριαρχίας του.

⁵⁷ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 111.

⁵⁸ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίτσος Δ. σελ. 19.

4.2 Ο «εξωτερικός» εχθρός και η «εσωτερική» ασφάλεια

Ο Μακιαβέλι τονίζει στον «Ηγεμόνα» ότι «είναι πολύ δύσκολο να βλάψει κάποιος έναν Ηγέτη που κάνει καλά τη δουλειά του κι επιπλέον έχει την αναγνώριση και την αγάπη των διοικούμενων από αυτόν, επειδή τους έχει εξασφαλίσει ευημερία και ασφάλεια.»⁵⁹

Στην λογική αυτή ο Ερντογάν προσπαθεί να δημιουργεί στην εντύπωση ότι η Τουρκία βάλλεται πανταχόθεν αλλά υπό την δική του διοίκηση και φυσικά το «ηρωικό τουρκικό έθνος» καταφέρνει να αντιμετωπίσει τους εχθρούς. Στα σχεδόν είκοσι χρόνια απόλυτης εξουσίας του ΑΚΡ υπήρξαν και γεγονότα που θετικά στην ανάπτυξη ενός ψυχικού δεσμού μεταξύ Τούρκων πολιτών και κρατικής εξουσίας. Τα γεγονότα αυτά ανήκουν σε δύο κατηγορίες: εκείνα που αποσκοπούσαν στην επίδειξη της κρατικής ισχύος και, εκείνα που, όντας εκτός του απόλυτου ελέγχου της κρατικής εξουσίας, λειτούργησαν συσπειρωτικά στην αμφίδρομη σχέση ΑΚΡ – Τουρκικός λαός.

Στην πρώτη ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής:

- Η απόφαση του Τουρκικού Κοινοβουλίου (2008) για άρση της απαγόρευσης σχετικά με την μαντήλα στους χώρους που ανήκουν στο Δημόσιο και στην συνέχεια οι αποφάσεις του Συνταγματικού Δικαστηρίου από τις οποίες η πρώτη έκρινε ως αντισυνταγματική την απόφαση του Κοινοβουλίου και η δεύτερη απέρριψε, με οριακή πλειοψηφία, την πρόταση του Γενικού Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου για κλείσιμο του ΑΚΡ.
- Η «δίκη της Εργκενεκόν», η οποία τυπικά ξεκίνησε στις 25 Ιουλίου 2008 και ήταν το πρώτο ηχηρό μήνυμα ότι το ΑΚΡ κατέχει την απόλυτη ισχύ της εξουσίας.⁶⁰
- Η πολιτική «ανοίγματος» του ΑΚΡ προς τους Κούρδους που ξεκίνησε με την ομιλία του Ερντογάν στο Ντιγιαρμπακίρ το 2005.
- Οι ανακρίσεις που ξεκίνησαν τον Ιούνιο 2011 εναντίον των ηγετών του στρατιωτικού πραξικοπήματος 1980 και οι μετέπειτα συλλήψεις τους τον Απρίλιο 2012

⁵⁹ Ο.π. σελ. 23.

⁶⁰ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 102.

- Η εκλογική νίκη του AKP στις βουλευτικές εκλογές στις 12 Ιουνίου 2011 όπου επανελήφθη όχι μόνο το υψηλό ποσοστό ψήφων που λαμβάνει αλλά και ο μεγάλος αριθμός ατόμων που ψηφίσαν. Και φυσικά δεν θα είχε κανένα λόγο να αναφερθούν οι τότε εκλογές αλλά το τότε υψηλό ποσοστό ψήφων διαδραμάτισε στην συνέχεια σημαντικό ρόλο, διότι από τότε μέχρι σήμερα ο Πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας εκλέγεται από τον λαό.⁶¹

- Η μαζική παραίτηση τον Αύγουστο 2011 των Αρχηγών των Γενικών Επιτελείων και ο διορισμός των νέων για πρώτη φορά στην ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας από τον τότε Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Αμπντουλάχ Γκιουλ.⁶²

Ορισμένα γεγονότα που εντάσσονται στην δεύτερη κατηγορία, δηλαδή σε εκείνα που με κατάλληλο χειρισμό είχαν «συσπειρωτικό» χαρακτήρα, έχουν ως εξής:

- η έναρξη της διακυβέρνησης από το AKP σηματοδοτήθηκε από τις πολύνεκρες εκρήξεις βομβών στην Κωνσταντινούπολη (15 Νοεμβρίου 2003 στην εβραϊκή συναγωγή, στις 20 Νοεμβρίου 2003 σκοτώθηκε ο βρετανός πρέσβης και στις 9 Μαρτίου 2004 στο κτίριο που στέγαζε την μασονική στοά).

- η αιματηρή επίθεση στο Συμβούλιο Επικρατείας της Τουρκίας από έναν δικηγόρο (17 Μαΐου 2006), με αποτέλεσμα έναν νεκρό δικαστή και τέσσερις τραυματίες, και η οποία αντιμετωπίστηκε από πολλά ΜΜΕ ως δείγμα του ισλαμιστικού ζηλωτισμού που υπάρχει στην Τουρκία.

- οι αιματηρές επιθέσεις σε τουριστικά θέρετρα (28 και 30 Αυγούστου 2006) αλλά και στην Κωνσταντινούπολη.⁶³

- η πολύνεκρη βομβιστική επίθεση στην πρωτεύουσα Άγκυρα (22 Μαΐου 2007).

- η απόφαση της Επιτροπής Εξωτερικών Υποθέσεων του αμερικανικού Κογκρέσου να αναγνωρίσει την Αρμενική Γενοκτονία (11 Οκτωβρίου 2007 και 4 Μαρτίου 2010), από την αμερικανική Βουλή (29 Οκτωβρίου 2019) αλλά και τον ίδιο τον πρόεδρο Μπάιντεν (24 Απριλίου 2021).

⁶¹ Ό.π. σελ.103.

⁶² Ό.π. σελ.104.

⁶³ Ό.π. σελ.104.

- οι συνεχείς εντάσεις με το Ισραήλ, επίσκεψη του αρχηγού της Χαμάς στην Άγκυρα(22 Αυγούστου 2020), λεκτική επίθεση του Ερντογάν στο Μπενιαμίν Νετανιάχου τον οποίο κατηγορήσε ότι "έχει παλαιστινιακό αίμα στα χέρια του" (15 Μαΐου 2018).

Στα προαναφερθέντα γεγονότα, θα μπορούσαν να προστεθούν και πολλά άλλα που έχουν κοινό στοιχείο ότι όλα παρουσιάσθηκαν στο εσωτερικό της Τουρκίας δημιουργώντας την εντύπωση ότι εξωγενείς παράγοντες θέλουν να πλήξουν την χώρα.⁶⁴ Ουσιαστικά είναι ένα επικοινωνιακά παιχνίδι εκμετάλλευσης γεγονότων και συγκυριών με στόχο το «χτίσιμο» της «εικόνας» του ισχυρού Ταγίπ Ερντογάν στην μακιαβελική λογική ότι ο ηγέτης προστατεύει το λαό του από τους εχθρούς.

Επιπρόσθετα οι αλλαγές των θεσμών (άρση απαγόρευσης μαντήλας , εκλογή προέδρου από το λαό κ.λπ) ή μάλλον επιβολή τους χωρίς την προσπάθεια να πεισθεί ο λαός ότι είναι το ορθό, παραπέμπουν στην ρήση του Μακιαβέλι ότι «μπορείς να αλλάξεις τους θεσμούς ή με την πειθώ ή με τη βία. Η ιστορία δείχνει πως όσοι εφάρμοσαν τον πρώτο τρόπο και κακό τέλος είχαν και τους θεσμούς δεν άλλαξαν, ενώ όσοι χρησιμοποίησαν το δεύτερο, και δεν κινδύνεψαν και είχαν αποτέλεσμα».⁶⁵

Ο Μακιαβέλι προτρέπει τον ηγέτη «όταν η τύχη δε σου στέλνει εχθρούς, τότε θα πρέπει να τους επινοήσεις ώστε, νικώντας τους, να αυξήσεις το μεγαλείο σου». ⁶⁶Πως αυτός όμως συνδέεται αυτό με την Ελλάδα και την εξωτερική πολιτική που εφαρμόζει σήμερα η Τουρκία; Η απάντηση βρίσκεται στο ότι η Ελλάδα ήταν πάντα ένας «καλός» εχθρός για τους τούρκους πολιτικούς, υπό την έννοια ότι «βοηθούσε» πάντα για να επιτευχθεί εθνική ενότητα στο εσωτερικό της Τουρκίας και αυτό εκλαμβάνεται ως νίκη. Η Ελλάδα έπαιζε διαχρονικά αυτό το ρόλο αλλά για την σημερινή Τουρκία ο εχθρός δεν είναι μόνο η Ελλάδα , είναι οι ΗΠΑ , η ΕΕ και οτιδήποτε εξυπηρετεί τα συμφέροντα του τούρκου «ηγεμόνα», ο οποίος γνωρίζει ότι το αντιδυτικό συναίσθημα είναι ιδιαίτερα δημοφιλές στην Τουρκία. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό, ο Ερντογάν αποφάσισε να τοποθετήσει εκ νέου ψηλά στην λίστα των εχθρών την Ελλάδα. Ίσως ένας πρόσθετος λόγος να είναι και το γεγονός ότι η Ελλάδα αποτελεί την πρώτη επιλογή των κούρδων που διώκονται από την Τουρκία. Τον τελευταίο χρόνο οι εισροές κούρδων στις εγκαταστάσεις του Λαυρίου έχει αυξηθεί

⁶⁴ Ο.π. σελ. 105.

⁶⁵ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσοι σελ. 15.

⁶⁶ Ο.π. σελ. 40.

σημαντικά, εκ των οποίων πολλοί είναι στελέχη του Κουρδικού Κόμματος HDP που διώκονται στην Τουρκία.⁶⁷

Το μέτωπο της Συρίας τα τελευταία τέσσερα χρόνια ήταν και το κλειδί των αλλαγών στο εσωτερικό της Τουρκίας, αλλά και η μετάλλαξη του ίδιου του Ερντογάν, ο οποίος συμμάχησε με τους πάλε ποτέ ορκισμένους εχθρούς του, το Τουρκικό Κόμμα του Εθνικιστικού Κινήματος (MHP). Η επιλογή του σωστού συνεργάτη συνέβαλλε σε μία ακόμα επιτυχία, διατηρώντας και ενισχύοντας έτσι, τις εξουσίες του. Διότι «ο Ηγέτης που έχει επιλέξει λάθος συνεργάτες έχει κάνει το πρώτο και το μεγαλύτερο από τα λάθη που θα τον οδηγήσουν στην καταστροφή.»⁶⁸ Η στρατηγική της έντασης τόσο στη Συρία, όσο στην κυπριακή ΑΟΖ και το Αιγαίο, καθιστά τον Ερντογάν ηγετική φυσιογνωμία στα μάτια των εθνικιστών, προσελκύοντας ψήφους όχι μόνο από τη δεξαμενή του εθνικιστικού MHP αλλά και του κεμαλικού CHP.⁶⁹

⁶⁷ <https://www.capital.gr/diethni/3533066/xeकिनisan-oi-epixeiriseis-erntogan-kata-tou-filokourdikou-kommatos-dekades-sullipseis-melon-tou-idp>.

⁶⁸ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσος σελ. 44.

⁶⁹ <https://www.hurriyetdailynews.com/mhp-leader-embraces-his-partys-alliance-with-ruling-akp-160312>.

4.3 Ερντογάν και Στρατός

4.3.1 Η περίπτωση Εργκενεκόν

Ο Μακιαβέλι υποστηρίζει στον «Ηγεμόνα» ότι “Δεν πρέπει να αφήνεις να χρονίζει ένα πρόβλημα προκειμένου να αποφύγεις έναν πόλεμο, γιατί, έτσι, ούτε τον πόλεμο τελικά θα αποφύγεις και το πρόβλημα θα σε έχει αποδυναμώσει μέχρι να φτάσει η ώρα που θα ξεκινήσει ο πόλεμος”. Στο πλαίσιο αυτό ο Ερντογάν γνώριζε ότι ο εσωτερικός εχθρός ήταν το στρατιωτικό κατεστημένο και φρόντισε να ξεκινήσει το «πόλεμο» όταν του δόθηκε η κατάλληλη ευκαιρία.

Η πρώτη ευκαιρία του δόθηκε στην υπόθεση Εργκενεκόν, το καλοκαίρι του 2007, όταν ο Ερντογάν ήρθε σε αντιπαράθεση με το στρατό για το τελεσίγραφο που του επέβαλαν να μην εκλεγεί ο Αμντουλάχ Γκιουλ στη θέση του προέδρου της Δημοκρατίας. Λίγο αργότερα αποκαλύφθηκε ένα δίκτυο στρατιωτικών που ήθελε να ανατρέψει την κυβέρνηση με στρατιωτικό πραξικόπημα. Επρόκειτο για μια πολιτική υπόθεση όπου οι αριστεροί διανοούμενοι υποστήριζαν τον Ερντογάν επειδή στρεφόταν εναντίον του Στρατού. Τότε ουσιαστικά το αριστερό κομμάτι της Τουρκίας επέλεξε το μη χείρον βέλτιστον, στην λογική ότι ας αφήσουμε τον Ερντογάν να «καθαρίσει» με τον στρατό. Εκείνο όμως που δεν σκέφτηκαν ήταν το τι θα γινόταν εάν τελικά ο Ερντογάν κέρδιζε τον πόλεμο με τον στρατό και τελικά γινόταν πραγματικά ισχυρός, πράγμα το οποίο επισυνέβη.^{70 71}

Η υπόθεση Εργκενεκόν, έδωσε στον Ερντογάν το έναυσμα να περάσει στην αντεπίθεση, με αποτέλεσμα εκατοντάδες στρατιωτικοί, ακόμη και ανώτατα στελέχη να οδηγηθούν σε δίκη και να φυλακισθούν. Επρόκειτο πλέον για μια πολιτική δίωξη κατά του στρατού με κατάργηση των θεσμών, στην υπόθεση Εργκενεκόν η δίωξη στηρίχθηκε στην επιρροή του κινήματος Φετουλάχ Γκιουλέν στο δικαστικό σώμα, που τότε ήταν βασικός σύμμαχος του Ερντογάν. Με τον Στρατό υπό τον έλεγχο του και με την αστυνομική και δικαστική εξουσία υπό τον έλεγχο του Ιμάμη Φετουλάχ Γκιουλέν, ο Ερντογάν έβγαине πανίσχυρος από την υπόθεση Εργκενεκόν.⁷²

⁷⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=Hueg-DxkFQA> (συνέντευξη του εξόριστου τούρκου δημοσιογράφου).

⁷¹ <https://www.capital.gr/diethni/3533066/xekinisani-oi-epixeiriseis-erntogan-kata-tou-filokourdikou-kommatos-dekades-sullipseis-melon-tou-idp>.

⁷² <https://www.evrensel.net/yazi/85718/erdogan-ergenekon-cikisiyla-muhalefetin-zayif-karnina-oyunyor>.

Σε τοποθέτηση του σχετικά με την υπόθεση Εργκενεκόν είχε δηλώσει ότι το έθνος του δίνει την εξουσία να καταστεί ο εισαγγελέας στην διερεύνηση της υπόθεσης. Συγκεκριμένα είχε αναφέρει ότι «είναι ο εισαγγελέας στο όνομα του έθνους, η δίωξη υπάρχει για λογαριασμό του έθνους, προσπαθούμε να υπερασπιστούμε τα δικαιώματά μας εκ μέρους του έθνους, εάν είναι το γραφείο του εισαγγελέα υπό αυτήν την έννοια, ναι, είμαι ο εισαγγελέας»⁷³.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να ανιχνεύσουμε άλλη μια μακιαβελική τακτική που εδράζεται στο ότι ο Ερντογάν περιορίζοντας την κάστα των στρατιωτικών απέδειξε στο λαό ότι πλέον έχει συσσωρεύσει την απόλυτη εξουσία στο πρόσωπό του. Ο Μακιαβέλι αναφέρει πως « με το που θα αναλάβεις την εξουσία, να αφανίσεις τον προκάτοχό σου και όλους όσους τον περιέβαλαν αμέσως».⁷⁴ Εν μέρει το πέτυχε διότι στις δίκες για την υπόθεση Εργκένεκον, το 2013, 275 άτομα, στα οποία συμπεριλαμβανόταν ανώτατοι αξιωματικοί του στρατού, δημοσιογράφοι, και ακαδημαϊκοί, κατηγορήθηκαν για συνωμοσία ενώ κάποιοι άλλοι αξιωματικοί του στρατού κατηγορήθηκαν για συμμετοχή σε άλλη υποτιθέμενη συνωμοσία με την ονομασία Σχέδιο Βαριοπούλα.⁷⁵ Αν και οι καταδίκες που επιβλήθηκαν κατά την διάρκεια της δίκης για την υπόθεση Εργκένεκον απορρίφθηκαν τον Απρίλιο του 2016 από το ανώτατο δικαστήριο της Τουρκίας, ο Ερντογάν είχε καταφέρει για πρώτη φορά στην τουρκική ιστορία να περιορίσει τον στρατό στους στρατώνες του αλλά και αποδείξει στον λαό ότι πλέον οι στρατιωτικοί δεν μπορούν να επηρεάζουν τις πολιτικές εξελίξεις. Ωστόσο το τελικό χτύπημα στους στρατιωτικούς το έδωσε το 2016 μετά την αποτυχημένη προσπάθεια ο πραξικοπήματος των στρατιωτικών, ακολουθώντας πρακτικές που παραπέμπουν στον Μακιαβέλλι.

⁷³ <https://haber.sol.org.tr/turkiye/erdogan-ergenekon-icin-ne-demisti-265718> .

⁷⁴ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσος σελ. 11.

⁷⁵ <https://www.bbc.com/news/world-europe-36099889>.

4.3.2 Το αποτυχημένο πραξικόπημα του 2016

Στις 15 Ιουλίου 2016, μέρος του τουρκικού στρατού οργάνωσε πραξικόπημα για την ανατροπή της κυβέρνησης. Αν και στις πρώτες ώρες του πραξικοπήματος πολλοί έσπευσαν να δηλώσουν ότι το οργάνωσε ο Ερντογάν για να ισχυροποιήσει την θέση του, τελικά το γεγονός ότι βομβάρδισαν το παλάτι και το κοινοβούλιο δεικνύει ότι ήταν κάτι πολύ πιο σοβαρό, πιθανόν υπό την καθοδήγηση των γκιουλενιστών. Ωστόσο, αν και δεν υπάρχουν αποδείξεις, είναι εξίσου πολύ πιθανό να το πληροφορήθηκε γρήγορα και να το χρησιμοποίησε προς όφελός του. Το μόνο βέβαιο είναι ότι δύο ημέρες πριν στις 13 Ιουλίου 2016, ο Ερντογάν υπέγραψε διάταγμα βάσει του οποίου οι στρατιωτικοί είχαν ασυλία από οποιαδήποτε νομική δίωξη εφόσον συμμετείχαν σε δραστηριότητες σε στόχο την εσωτερική ασφάλεια της χώρας. Οι δίωξεις κατά των διοικητών θα πρέπει να εγκρίνονται από τον πρωθυπουργό, ενώ αυτές κατά των χαμηλότερων στελεχών από τους κυβερνήτες των επαρχιών της χώρας. Το εν λόγω διάταγμα χαρακτηρίστηκε ως μέτρο εξομάλυνσης των σχέσεων της κυβέρνησης και του στρατού διότι παράλληλα οι στρατιωτικές δυνάμεις ανέλαβαν αυξημένα καθήκοντα στις περιοχές των Κούρδων σε σχέση με τις αστυνομικές δυνάμεις και την στρατοχωροφυλακή όπου οι Ερντογάν και η κυβέρνηση είχαν πολλούς υποστηρικτές.⁷⁶ Στην απόφαση του αυτή, εκ του αποτελέσματος, μπορούμε να πούμε ότι έκανε λάθος σύμφωνα με την οπτική του Μακιαβέλλι, διότι το έπραξε σε μια χρονική στιγμή που αποζητούσε την εξομάλυνση των σχέσεων με τον στρατό πιστεύοντας ότι με την υπόθεση της Εργκενεκόν είχε πλέον τον απόλυτο έλεγχο. Ωστόσο ο Μακιαβέλλι είχε τονίσει πως «την ευεργεσία ο Ηγέτης πρέπει να την κάνει σε ανύποπτο χρόνο κι όχι όταν είναι αναγκασμένος από τις περιστάσεις, επειδή στη δεύτερη περίπτωση μόνο τον ίδιο τον Ηγέτη δε θα ωφελήσει»⁷⁷ και πράγματι αυτό έγινε εφόσον μεγάλο μέρος των Ενόπλων Δυνάμεων στράφηκε εναντίον του. Όμως τελικά κατάφερε να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα υπέρ πάλι μέσα από το πρίσμα του Μακιαβέλλι, «επενδύοντας» στον λαό. Ενώ το πραξικόπημα βρισκόταν σε εξέλιξη ο Ερντογάν κάλεσε τον τουρκικό λαό(μέσω της εφαρμογής κινητού τηλεφώνου FaceTime και αναμεταδόθηκε από το CNN Türk) να αψηφήσει τις στρατιωτικές απαγορεύσεις των στασιαστών και να βγει στους

⁷⁶ <https://www.thetimes.co.uk/article/turkish-military-given-immunity-as-erdogan-seeks-allies-3fcpwc2jk>.

⁷⁷ Μακιαβέλλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσος σελ.17.

δρόμους, ενώ την ίδια στιγμή οι πιστές στην κυβέρνηση στρατιωτικές δυνάμεις αναλάμβαναν τον έλεγχο.⁷⁸ Μία ενέργεια που φανερώνει ότι «αν ο Ηγέτης δεχθεί επίθεση, θα πρέπει να ζητήσει τη βοήθεια των διοικούμενων κι εκείνοι, όσο η καρδιά τους είναι ζεστή από την επιθυμία να τον υπερασπισθούν, δε θα υπολογίσουν τις προσωπικές ζημιές που πρέπει να υποστούν για αυτό» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Μακιαβέλλι.⁷⁹

Στην συνέχεια με αφορμή το αποτυχημένο εις βάρος του πραξικόπημα οδήγησε τον λαό του σε συνταγματικό δημοψήφισμα το 2017 όπου πάλι πέτυχε τους σκοπούς του. Οι ψηφοφόροι κλήθηκαν να απαντήσουν «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ» σε ένα σύνολο 18 τροποποιήσεων του Τουρκικού Συντάγματος, που αφορούσε την μετατροπή του πολιτεύματος της χώρας από προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία σε προεδρική δημοκρατία. Με οριακή πλειοψηφία (51,4%) ο τουρκικός λαός στήριξε για άλλη μια φορά τον Ερντογάν και στο πλαίσιο αυτό ενισχύθηκαν οι εκτελεστικές εξουσίες του προέδρου της δημοκρατίας και συρρικνώθηκαν του Κοινοβουλίου. Επίσης καταργήθηκε το αξίωμα του πρωθυπουργού, μειώθηκαν οι δικαστές του συνταγματικού δικαστηρίου από τους 17 στους 15, εκ των οποίων οι 12 διορίζει ο πρόεδρος και τρεις το κοινοβούλιο, ενώ μειώθηκαν και τα μέλη του Ανώτατου Συμβουλίου Δικαστών και Εισαγγελέων το οποίο μετονομάστηκε σε Συμβούλιο Δικαστών και Εισαγγελέων, από 22 σε 13 εκ των οποίων τα 7 διορίζονται από τον πρόεδρο και 7 από το κοινοβούλιο. Με την τροποποίηση του πολιτεύματος οι βουλευτικές και προεδρικές εκλογές διεξάγονται πλέον ταυτόχρονα, κάθε πέντε χρόνια και οι επόμενες είναι το 2023.⁸⁰ Ο Ερντογάν σε ότι αφορά τους εσωτερικούς εχθρούς κάνει ότι μπορεί ώστε να μην του σταθούν εμπόδιο στις εκλογές τους 2023, μιας και πλέον έχοντας συγκεντρώσει υπερεξουσίες στο πρόσωπό του ως πρόεδρος ελέγχει εκτός από τις Ένοπλες Δυνάμεις και τις δικαστικές αρχές διότι πιστός «μαθητής» του Μακιαβέλι ακολούθησε την ρήση πως «πρέπει τους εχθρούς σου να τους εξουδετερώνεις ολοκληρωτικά. Το χτύπημα πρέπει είναι τόσο ισχυρό ώστε ποτέ να μη μπορέσουν να ξανασηκώσουν κεφάλι. Έτσι, δε θα κινδυνεύσεις ποτέ από την εκδίκησή τους».⁸¹ Το αποτυχημένο πραξικόπημα έδωσε στο Ερντογάν το «άλλοθι» να ξεκινήσει πογκρόμ κατά των στρατιωτικών που ασπάζονται την Κεμαλική

⁷⁸ <https://t24.com.tr/haber/erdogandan-ilk-aciklama-bir-azinligin-kalkinma-hareketidir,350163>.

⁷⁹ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσος σελ. 23.

⁸⁰ <https://www.evrensel.net/haber/303483/18-maddelik-anayasa-degisikligi-teklifinin-tam-metni>

⁸¹ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσος σελ. 11.

«ιδεολογία» οι οποίοι αποτελούσαν και συνεχίζουν να αποτελούν απειλή για τον Τούρκο πρόεδρο. Ωστόσο, η απομάκρυνση χιλιάδων λειτουργών από τις τάξεις των Ενόπλων Δυνάμεων και του Δημόσιου τομέα δημιούργησαν αφενός κοινωνική αντίδραση και αφετέρου προβλήματα δυσλειτουργίας στον κρατικό μηχανισμό.

Κλείνοντας τα γεγονότα του αποτυχημένου πραξικοπήματος του 2016, σημειώνεται ότι οι εκκαθαρίσεις που ακολούθησαν μετά τα γεγονότα περιελάμβανε πάνω από 45.000 στρατιωτικούς αξιωματούχους (163 ανώτατοι αξιωματικοί τέθηκαν υπό κράτηση και περί το 45% του συνόλου του τουρκικού στρατού), αστυνομικούς, δικαστές, διοικητές και οι δημοσίους υπαλλήλους οι οποίοι συνελήφθησαν ή παύθηκαν, συμπεριλαμβανομένων 2.700 δικαστών, 15.000 καθηγητών μεταξύ αυτών και πανεπιστημιακοί⁸² που σε κάθε περίπτωση αντιμετωπίστηκε με σκεπτικισμό από μια μεγάλη μερίδα της τουρκικής κοινωνίας αλλά και από την διεθνή κοινή γνώμη. Ωστόσο και εδώ οι πράξεις του Ερντογάν παραπέμπουν στον Μακιαβέλι ο οποίος επισημάνει πως «θα πρέπει ο Ηγέτης να αδιαφορεί αν τον πουν σκληρό στην περίπτωση που κρίνει τη σκληρότητα απαραίτητη για να κρατηθούν οι εξουσιαζόμενοι ενωμένοι και πιστοί σε αυτόν. Οι ταραχές και το χάος βλάπτουν συνήθως το σύνολο των εξουσιαζόμενων, ενώ, αν πέσουν μερικά κεφάλια, βλάπτονται μόνο μεμονωμένα άτομα, οι αποκεφαλισμένοι».⁸³

⁸² <https://web.archive.org/web/20161014213306/http://www.jerusalemonline.com/news/world-news/around-the-globe/analysis-uncanny-parallels-between-iranian-revolution-and-erdogans-latest-purges-22547>.

⁸³ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσος σελ. 32.

4.4 Ο Ερντογάν, το Κουρδικό και ο ψυχισμός των Τούρκων

Το δεδομένο που κατά κοινή ομολογία, αποτέλεσε την παραμονή του Ερντογάν στην εξουσία τα πρώτα χρόνια ήταν η πορεία της τουρκικής οικονομίας και ειδικά την περίοδο των ετών 2002-2009⁸⁴. Από το 2010 με μετά, ο Ερντογάν σταδιακά αποφάσισε να παίζει ένα νέο πολιτικό χαρτί, την ειρήνευση στο εσωτερικό της Τουρκίας. Στο πλαίσιο αυτό προσπαθούσε να πετύχει μια συμφωνία με τους κούρδους υποσχόμενος ότι θα αναγνωρίσει τα δικαιώματά τους. Είχε στείλει μάλιστα και ειδικό απεσταλμένο στο Ιμραλί για διαπραγματεύσεις με τον φυλακισμένο Οτσαλάν, ώστε να επιτευχθεί συμφωνία. Ωστόσο, πριν τις εκλογές του Ιουνίου 2015 έκανε στροφή 180 μοιρών και έκλεισε το ζήτημα, λέγοντας ότι δεν υπάρχει κουρδικό πρόβλημα.

Σύμφωνα με μια από τους δικηγόρους του Οτσαλάν, την Εμπρού Γκιουναι, είχε προγραμματισθεί συνάντηση του Ερντογάν με τον κούρδο ηγέτη η οποία όμως δεν έγινε ποτέ. Αυτό ήταν η πρώτη σαφής ένδειξη ότι η κυβέρνηση της Τουρκίας θα ξεκινούσε πόλεμο με τους κούρδους στην Ανατολική πλευρά.

Στις εκλογές του 2015 το κόμμα του Ερντογάν, το AKP, γνωρίζει υποχώρηση ενώ το κουρδικό κόμμα Halkların Demokratik Partisi (HDP) αγγίζει το 13% στερώντας ουσιαστικά την αυτοδυναμία από το κόμμα του Ερντογάν. Η απάντηση του τούρκου μακιαβέλι ήταν άμεση. Το Ντιγιαμπρακίρ και οι άλλες πόλεις της νοτιανατολικής τουρκίας μετατρέπονται σε θέατρα πολεμικών επιχειρήσεων με θύματα κυρίως άμαχο πληθυσμό, και τις «κουρδικές» πόλεις σε κλοιό από τις δυνάμεις της στρατοχωροφυλακής (Jadarma).

Μέσα σε μια νύχτα η κυβέρνηση Ερντογάν που επεδίωκε την ειρήνη στο εσωτερικό της Τουρκίας και συζητούσε για τα διευρυμένα δικαιώματα των Κούρδων, ξεκίνησε ένα νέο «βρώμικο» πόλεμο εναντίον τους.

Ο λόγος ήταν ότι έχασε τις εκλογές του Ιουνίου του 2015 και αυτό συνέβη αμέσως μετά τις διαπραγματεύσεις με τους Κούρδους. Έχασε ουσιαστικά πέντε εκατομμύρια ψήφους μετά τις διαπραγματεύσεις με τον Οτσαλάν. Θεώρησε ότι αυτός

⁸⁴ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 203.

ήταν ο λόγος της εκλογικής ήττας και απλά για να αντιστρέψει το κλίμα ξεκίνησε πόλεμο ενάντια στους κούρδους. Μεταξύ λοιπόν των εκλογών του Ιουνίου 2015 που έχασε την αυτοδυναμία και της εκλογικής αναμέτρησης του Νοεμβρίου 2015, κατάφερε να ανακτήσει το χαμένο ποσοστό. Ότι έχασε με τις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις με τους κούρδους το κέρδισε με τον πόλεμο εναντίον τους, επιτυγχάνοντας ποσοστό 10% μεγαλύτερο από τις αρχές του Ιουνίου.⁸⁵

Η αντίδραση του Ερντογάν στο κουρδικό πρόβλημα αποσαφηνίζει αφενός το πόσο πραγματιστής είναι και αφετέρου ότι αντιλαμβάνεται τα πάντα μέσα από το πρίσμα της πολιτικής σκοπιμότητας. Με απλά λόγια ο Ερντογάν δεν νοιάζεται για την Τουρκία, την ειρήνη, ή την δημοκρατία. Το μόνο που έχει αξία για τον Τούρκο ηγέτη, είναι οι πολιτικές του και το πώς θα κερδίσει τις εκλογές. Ωστόσο φέρεται να γνωρίζει τον «ψυχισμό» του μέσου Τούρκου ώστε να συνεχίζει μετά από σχεδόν μια εικοσαετία να στηρίζει το AKP και κυρίως τον ίδιο.⁸⁶ Το γεγονός ότι οι εφημερίδες της Τουρκίας γεμίζουν εδώ και σχεδόν 40 χρόνια με φωτογραφίες νεκρών στρατιωτικών τους οποίους αποκαλούν «μάρτυρες», μανάδων που κλαίνε, μεγαλοπρεπείς κηδείες, φωτογραφίες από την ημέρα του γάμου τους, αναφορές για τον καλό χαρακτήρα τους και για τον τόπο που ζούσαν, τουρκικές σημαίες και συνθήματα όπως «η χώρα δεν διαιρείται» και πολλά άλλα παρόμοια, είναι κάποια από τα μέσα που έχει ο Ερντογάν και οι πέριξ αυτού ώστε να ενισχύεται ο δεσμός του «τούρκου ηγεμόνα» με τον λαό του.⁸⁷ Για την χρήση της βίας και το πώς αυτό λειτουργεί στη σχέση του «ηγεμόνα» με τον λαό έχει αναφερθεί ο Μακιαβέλι λέγοντας πως «Η καλή χρήση της βίας τις περισσότερες φορές αποδίδει για όλους, ενώ η κακή χρήση της οδηγεί στο να χάσει ο Ηγέτης την εξουσία».⁸⁸ Την υποτιθέμενη καλή «χρήση βίας» σε συνδυασμό με την «εικόνα» χρησιμοποιεί ο Ερντογάν για να διαμορφώσει μια γενιά νέων που είναι εχθρική προς οτιδήποτε Κουρδικό και που θεωρεί τον Τούρκο πρόεδρος και το AKP, ειλικρινή όταν πραγματοποιεί «ανοίγματα» προς τους Κούρδους.⁸⁹ Γνωρίζει επίσης ο Ερντογάν, και

⁸⁵

https://www.researchgate.net/publication/298722968_Who_Started_the_War_Between_the_Turkish_State_and_the_PKK_-_Erdogan_or_the_PKK/link/56eaa0a908ae95fa33c82a70/download

⁸⁶ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 106.

⁸⁷ Ο.π. σελ 108-109 .

⁸⁸ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσος σελ. 17.

⁸⁹ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 109.

το αναφέρει και ο Μακιαβέλι ότι «οι διοικούμενοι μισούν την ανασφάλεια»⁹⁰, και αυτό χρησιμοποιεί για να δημιουργήσει το ψυχικό δέσιμο με τον τουρκικό λαό· χρησιμοποιώντας φυσικά και την δύναμη της εικόνας διότι όπως τονίζει και το Ιταλός φιλόσοφος «οι περισσότεροι άνθρωποι βλέπουν τι φαίνεσαι, ενώ λίγοι νιώθουν τι στην πραγματικότητα είσαι»⁹¹.

Ωστόσο ο συνδυασμός των δύο παραπάνω συνιστωσών στην σχεδόν «τελετουργική» τακτική του Ερντογάν, περιβάλλεται από ένα νέο-οθωμανικό πλαίσιο το οποίο έχει ως στόχο την δημιουργία μιας νέας τουρκικής ταυτότητας που θα περιλαμβάνει στην βάση του όλους τους Τούρκους πολίτες υπό εθνοτική/θρησκευτική άποψη.⁹²

Ο καθηγητής ψυχιατρικής Vamik Volkan από την δικιά του σκοπιά επισημάνει ότι υπάρχει μια προσπάθεια αναίρεσης του κεμαλικού παρελθόντος υπό την έννοια ότι και ο Ερντογάν «κατάργησε μια παλιά λύτρωση» - την αναχαίτιση των ριζοσπαστικών ισλαμιστών την δεκαετία '90 από το «κοσμικού χαρακτήρα» σύστημα – φέρνοντας μια «νέα λύτρωση» - την αντίληψη ότι οι «νέο-ισλαμιστές» δεν είναι ριζοσπαστικοί αλλά σύγχρονοι, μετριοπαθείς επιχειρηματίες και καταναλωτές.⁹³ Είναι άλλη μια προσπάθεια επικοινωνίας του Ερντογάν προς τον τούρκο πολίτη στο οποίο θέλει να επικοινωνήσει ότι και ο ίδιος εκτός από πρόεδρος είναι και ένας σύγχρονος τούρκος καταναλωτής. Πάντως το στίγμα του Ταγίπ Ερντογάν για την οικονομία μπορεί κανείς εύκολα να την αντιληφθεί από μια δήλωση του τον Μάρτιο του 2011 στα εγκαίνια της βιομηχανίας σιδήρου και χάλυβα, υπό τουρκο-ρωσική συνεργασία, στο Dörtyol κοντά στο İskenderun (Αλεξανδρέτα). Τότε είχε δηλώσει πως «έλαβαν τέλος αυτοί που έκαναν το λάθος κατά το παρελθόν να διαχωρίζουν τα κεφάλαια ανάλογα με το χρώμα, το έθνος, την περιοχή. Το χρήμα δεν έχει θρησκεία, θεό, έθνος, πατρίδα. Το χρήμα είναι χρήμα. Το χρήμα είναι σαν τον υδράργυρο. Κυλά εκεί που θα βρει το κατάλληλο μέρος».⁹⁴ Ήταν μια ευθεία διαφοροποίηση σε ότι αφορούσε την οπτική του κεμαλικού παρελθόντος σε σχέση με την οικονομική οπτική, αλλά και σίγουρα διαφοροποιείται από την κλασσική ισλαμική προσέγγιση. Είναι τα σημεία που Ερντογάν στοχεύει στην νέα τουρκική ταυτότητα όπου σύμφωνα

⁹⁰ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας 1532, Βίτσοις σελ. 23.

⁹¹ Ο.π. σελ. 36.

⁹² Çolak, Yılmaz, Türkiye’de Devletin Kimlik Krizi ve Çeşitlilik, Kadim, Άγκυρα, 2010, σελ. 97.

⁹³ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 129.

⁹⁴ «Paranın dini imanı olmaz», 10 Μαρτίου 2011, http://www.yerelkulis.com/haber_detay.asp?haberID=489.

με τον Vamik Volkan σκοπός είναι η αναζωπύρωση «συναισθημάτων» που δημιουργεί τελικά ενότητα και η ενότητα αυτή μετατρέπεται σε πραγματικότητα στο πλαίσιο «τμηματοποιημένων» κοινωνιών μέσω ενός «ηγέτη-συμβόλου» ο οποίος νοιάζεται για τον λαό.⁹⁵ Ο Ερντογάν προώθησε τελικά την νέα τουρκική ταυτότητα η οποία βασίζεται (τουλάχιστον μέχρι το 2016) στην διαδραστική σχέση της συναίνεσης μεταξύ εξουσίας και κοινωνίας, στα έντονα στοιχεία θρησκευτικών ισλαμικών κοινοτήτων («τμηματοποιημένες» κοινωνίες) αλλά με την εθνική ταυτότητα να κατέχει δεσπόζουσα θέση. Το Ισλάμ αν και σημαντικό στοιχείο της «νέας» Τουρκίας του Ερντογάν δεν καπελώνει την εθνική ταυτότητα. Και αυτό το κατέστησε σαφές ο Ερντογάν στον τουρκικό λαό με την δύναμη της εικόνας δεικνύοντας τον σεβασμό που τρέφει για την τουρκική σημαία. Για πρώτη φορά με τους φωτογράφους γύρω του, πριν την αναμνηστική φωτογραφία στην Διάσκεψη της Διαδικασίας για την Συνεργασία στην ΝΑ Ευρώπη [SEECF] στην Θεσσαλονίκη 4 Μαΐου 2006 όταν σήκωσε από το έδαφος το ειδικό χαρτί σήμανσης που έφερε την τουρκική σημαία για να μην το πατήσει. Ακριβώς δίπλα ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός αν και η φωτογραφία δεν είναι φαίνεται ότι μπορεί και να πατάει το χαρτί που έφερε την ελληνική σημαία. Σε δύο άλλες περιπτώσεις που κατά σύμπτωση αφορούσαν συνδιάσκεψεις των G-20, η μία στις ΗΠΑ (2009) και η άλλη στις Κάννες (2011), ο Ερντογάν πράττει το ίδιο ακριβώς.

⁹⁵ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 127

4.5 Όταν ξέσπασε η βία: Το σκληρό πρόσωπο του Ερντογάν

Στα τέλη Μάιου του 2013 ξεκίνησαν διαδηλώσεις στην Τουρκία, αρχικά για να αμφισβητήσουν το κυβερνητικό σχέδιο του αφορούσε την αναδιάρθρωση του πάρκου Γκεζί στην Κωνσταντινούπολη. Το σχέδιο αφορούσε την ανοικοδόμηση ενός νέου συγκροτήματος που περιελάμβανε ένα εμπορικό κέντρο και ένα νέο τζαμί. Η έναρξη των διαδηλώσεων ξεκίνησε υπό την ηγεσία των οικολόγων, ως περιβαλλοντική διαμαρτυρία για να σώσει τα 600 δέντρα που θα απαλλοτριωνόταν για την δημιουργία του συγκροτήματος. Ωστόσο, ο χαρακτήρας των διαδηλώσεων άλλαξε όταν η τουρκική αστυνομία επιτέθηκε στους διαδηλωτές με υπερβολική βία. Τότε στο κέντρο της Κωνσταντινούπολης, ξέσπασαν μεγάλες διαδηλώσεις που ξεκίνησαν από την πλατεία Ταξίμ και εξαπλώθηκαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της χώρας. Με αφορμή το γεγονός αυτό, το νέο πρόσωπο της κυβέρνησης πλέον ρίχνει στις μάσκες και αντιδρά εξαιρετικά βίαια. Ο ίδιος ο Ερντογάν διατάσει πυρ κατά των διαδηλωτών με αποτέλεσμα πέντε νεκρούς και χιλιάδες τραυματίες.⁹⁶

Οι διαδηλώσεις του 2013 απέδειξαν την δύναμη αντίδρασης του τουρκικού λαού, αλλά οι μακιαβερικοί χειρισμοί του Ερντογάν οδήγησαν στην καλλιέργεια του φόβου. Ο Μακιαβέλι επισημαίνει πως «μόλις ο λαός αρχίζει να χάνει την πίστη του σε σένα, να του τη διατηρήσεις με τη Βία»⁹⁷.

Το 2015 Μάιο του η εφημερίδα Cumhuriyet αποκαλύπτει ένα βίντεο που δείχνει ότι η Τουρκία από το 2014 έστελνε όπλα σε ριζοσπαστικές ισλαμιστικές οργανώσεις κρυμμένα σε κιβώτια κάτω από τα φάρμακα. Η εφημερίδα διώκεται αλλά ο επικεφαλής δεν φυλακίζεται διότι σε ένα μήνα, τον Ιούνιο, ήταν οι τουρκικές εκλογές. Στις συγκεκριμένες εκλογές ο Ερντογάν χάνει την αυτοδυναμία αλλά δεν κινείται κατά των επικεφαλής της Cumhuriyet, διότι ακολουθούν οι εκλογές του Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Μετά τις εκλογές υπήρχε η συνάντηση των G20 στην Αττάλεια με όλους τους ισχυρές ηγέτες του κόσμου, μεταξύ αυτών και ο Ομπάμα, το οποίο επίσης λειτουργούσε αρνητικά στο να συλληφθούν. Ωστόσο, ο «υπομονετικός» Ερντογάν διέταξε και συνελήφθησαν την επόμενη ημέρα. Σαφές δείγμα του πως λειτουργεί σήμερα η τουρκική δικαιοσύνη. Το 2015 ξεκίνησε στην Τουρκία ένα κύμα διώξεων δημοσιογράφων και ακαδημαϊκών αλλά μετά το αποτυχημένο

⁹⁶ Reflections on Taksim – Gezi Park Protests in Turkey Edited by Bülent Gökay and Ilia Xypolia, σελ.1 και 31-32.

⁹⁷ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίττος Δ. σελ. 16.

στρατιωτικό πραξικόπημα τον Ιούλιο του 2016, οι διώξεις πήραν μορφή καταιγίδας, με αποτέλεσμα σήμερα να κρατούνται πάνω από 150 δημοσιογράφοι στις διαβόητες φυλακές της Σηλυβρίας.

Σημειώνεται ότι μετά το πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουλίου 2016 η πρώτη κίνηση της κυβέρνησης Ερντογάν ήταν να συλλάβει τους δικαστές του Ανώτατου Δικαστηρίου, εκ των οποίων δύο βρίσκονται φυλακισμένοι στην Σηλυβρία.

Αξίζει δε να αναφερθεί ότι ο επικεφαλής της Cumhuriyet, Τζαν Ντουντάρ, την ημέρα της δίκης του δέχθηκε δολοφονική επίθεση έξω από το δικαστήριο. Ο επίδοξος δολοφόνος συνελήφθη αλλά με κάποιο «μαγικό» τρόπο απελευθερώθηκε μετά από πέντε μήνες.

Από τα προαναφερθέντα καθίσταται σαφές ότι ο Ερντογάν εφαρμόζει τον μακιαβελισμό κατά γράμμα, στην πρότυπο του ηγέτη που αρέσκεται να τον φοβούνται και τιμωρεί όσους δεν τον υποστηρίζουν απόλυτα.⁹⁸ Άλλωστε ο Ιταλός φιλόσοφος είχε επισημάνει πως «οι ωμότητες πρέπει να γίνονται όλες μαζί ώστε η γεύση τους να διαρκεί όσο γίνεται λιγότερο»⁹⁹ και ο Ερντογάν φέρεται να το τηρεί ευλαβικά διότι σκοπός του είναι να καλλιεργεί τον φόβο ώστε να μην έχει αντιδράσεις και όχι να χρησιμοποιεί συνεχώς την βία που φέρνει αντίθετα αποτελέσματα στην εικόνα του «ακριβοδίκαιου ηγέτη» που θέλει να δεικνύει. Ωστόσο η βία στην τουρκική κοινωνία έχει βαθύτερα αίτια.

Ειδικά η βία εναντίον γυναικών και παιδιών στην Τουρκία, είναι ένα φαινόμενο που απασχολεί σχεδόν σε καθημερινή βάση τα τουρκικά ΜΜΕ αλλά και την Ευρωπαϊκή Ένωση και είναι μεταξύ άλλων και ένα σημαντικό αγκάθι στις σχέσεις της Άγκυρας με τις Βρυξέλες. Τα αίτια της βίας εδράζονται στις δομές της τουρκικής κοινωνίας και οικογένειας. Σύμφωνα με τον Τούρκο ψυχολόγο Erol Göka, η αιτία σχετίζεται με την κουλτούρα της υπακοής στην τουρκική οικογένεια και τους συγγενείς. Στο πλαίσιο αυτό ο καθένας πρέπει να ξέρει σε ποιον υπακούει και να μην παρεκκλίνει στο ελάχιστο. Οι παρεκκλίσεις οδηγούν σε περιστατικά βίας τα οποία είναι εντονότερα όσο κατευθύνεται κάποιος προς τις ανατολικές επαρχίες της Τουρκίας.¹⁰⁰ Η αναγωγή του μοντέλου της τουρκικής οικογένειας, στην τουρκική κοινωνία και κατ' επέκταση στις σχέσεις με την εξουσία, είναι πάλι σχέση υπακοής

⁹⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=Hueg-DxkFOA> («Κάθε δικτάτορας χρειάζεται εχθρούς»: Ο Τζαν Ντουντάρ για τον Ερντογάν στις Ιστορίες (ΣΚΑΪ, 14/3/18).

⁹⁹ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίτσος Δ. σελ. 17.

¹⁰⁰ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ. 128-129.

όπου οι παρεκκλίσεις οδηγούν σε βία. Για το ίδιο ζήτημα ο ψυχολόγος Vamik Volkan, επισημαίνει πως «οι μεγάλες ομάδες θεωρούν την ιδεολογία τους ότι είναι «μόνο καλή» και αυτή της αντίθετης ομάδας «μόνο κακή». Ένας αγαπητός πολιτικός εκπροσωπεί τις καλές και ιδεαλιστικές εικόνες της ομάδας και έτσι μπορεί αυτός να είναι απρόσβλητος σε ταλαντεύσεις και επιθετικότητα αλλά είναι επίσης και ο προστάτης παρόμοιων εικόνων. Στον ρόλο αυτό μπορεί να είναι μια μητέρα που ανατρέπει αλλά και ένας ισχυρός οιδιπόδειος πατέρας με τον οποίο προσπαθούν να ταυτιστούν μαζικά οι οπαδοί του, και ειδικά όταν (αυτοί) είναι υπό πίεση (stressed)».¹⁰¹

¹⁰¹ Ό.π. σελ. 129

4.6 Ο Ερντογάν πράττει πότε σαν αλεπού και πότε σαν λιοντάρι

Σύμφωνα με τον Μακιαβέλι «δεν αρκεί να ξέρει ο Ηγέτης να παίζει το αγρίμι όταν χρειάζεται. Πρέπει να μπορεί να ξεχωρίσει πότε θα πρέπει να γίνει λιοντάρι και πότε αλεπού»¹⁰². Ο Ερντογάν λειτουργήσει ως ηγέτης που μπορεί να ξεχωρίσει πότε θα πρέπει να γίνει λιοντάρι και πότε αλεπού όπως για παράδειγμα όταν χρειάστηκε να διαχειριστεί την κρίση που αναπτύχθηκε στις σχέσεις μεταξύ της χώρας του και της Ρωσίας το 2015 με την κατάρριψη από την Άγκυρα ενός ρωσικού μαχητικού αεροσκάφους Su-24. Η Τουρκική «επιλογή» της κατάρριψης με την αιτιολογία ότι το αεροσκάφος παραβίασε τον τουρκικό εναέριο χώρο οδήγησε στην επιβολή κυρώσεων εκατέρωθεν. Της κατάρριψης ακολούθησε σκληρή ρητορική από τους ηγέτες των δύο χωρών, με τον Ερντογάν να αρνείται να απολογηθεί και να διαμηνύει ότι είναι η Ρωσία που πρέπει να απολογηθεί για την παραβίαση του εθνικού εναερίου χώρου της Τουρκίας και τον Πούτιν να σκληραίνει τη στάση του απειλώντας με αντίποινα και να εφαρμόζει σειρά κυρώσεων. Αρχικά ο Ερντογάν ως «λέων» δήλωσε ότι "η Τουρκία έχει το δικαίωμα να υπερασπιστεί τον εναέριο χώρο της, και χειρότερα περιστατικά δεν έχουν λάβει χώρα στο παρελθόν λόγω της συγκράτησης της Τουρκίας".¹⁰³ Στις 28 Ιουνίου, το 2016, οι δύο ηγέτες είχαν τηλεφωνική επαφή με τον Ερντογάν να ζητά γραπτώς συγγνώμη από τον Ρώσο ομόλογό του για την κατάρριψη του ρωσικού μαχητικού και να απευθύνει έκκληση για αποκατάσταση των σχέσεων». «Ο Τούρκος ηγέτης εξέφρασε τη συμπάθειά του και τα βαθύτατα συλλυπητήριά του στην οικογένεια του Ρώσου πιλότου που σκοτώθηκε και ζήτησε συγγνώμη», αναφέρει σχετικά ο Πεσκόφ. Σημειώνεται ότι μετά την κατάρριψη του ρωσικού μαχητικού στα σύνορα της Τουρκίας με τη Συρία, η Ρωσία επέβαλε εμπορικό εμπάργκο στην Άγκυρα και ο πρόεδρος Πούτιν είχε δηλώσει ότι οι περιορισμοί δεν επρόκειτο να αρθούν παρά μόνο αν ο Ερντογάν ζητούσε συγγνώμη.¹⁰⁴ Στην δεύτερη δήλωση ο Ερντογάν ενήργησε ως «αλεπού» για να εξομαλυνθούν οι σχέσεις με την Ρωσία και να αρθεί το εμπάργκο.

Μια ανάλογη περίπτωση είναι και η σχέση του Ερντογάν και με τον Αμερικανό πρόεδρο Τζο Μπάιντεν. Στις 24 Απριλίου 2021 οι ΗΠΑ αναγνώρισαν

¹⁰² Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίτσος Δ. σελ 34.

¹⁰³ Milliyet, Milliyet, 'Rus uçağı Türk hava sahasını ihlal etti', 5 Οκτωβρίου 2015., 5 Οκτωβρίου 2015.

¹⁰⁴ <https://gr.euronews.com/2016/06/27/turkey-s-erdogan-sends-letter-to-vladimir-putin-expressing-sadness-over-downing>.

επίσημα την Γενοκτονία των Αρμενίων, γεγονός που οδήγησε στην έντονη αντίδραση του Τούρκου Προέδρου, με αποκορύφωμα την 17 Μαΐου 2021. Τότε βρυχήθηκε σαν λιοντάρι και κατηγόρησε τον Αμερικανό ομόλογό του Τζο Μπάιντεν ότι «έχει τα χέρια του βαμμένα με αίμα» διότι η ΗΠΑ παρείχαν στήριξη στην Ιερουσαλήμ στο πλαίσιο διαμάχης Ισραήλ – Παλαιστίνης που κλιμακώθηκε τον Μάιο του 2021.¹⁰⁵ Στην συνέχεια όμως πριν την συνάντηση που είχε με τον Μπάιντεν στις 14 Ιουνίου 2021 εμφανίσθηκε μετριοπαθής λέγοντας πως «η Τουρκία είναι από τις πρώτες πέντε χώρες μέσα στο NATO που εκπληρώνει πλήρως τα καθήκοντά της»¹⁰⁶, ενώ μετά την συνάντηση κράτησε και πάλι χαμηλούς τόνους χαρακτηρίζοντας τη παραγωγική και ειλικρινή τονίζοντας ότι δεν υπάρχουν άλυτα προβλήματα μεταξύ Τουρκίας και ΗΠΑ.¹⁰⁷

¹⁰⁵ <https://www.kathimerini.gr/world/561366592/epithesi-erntogan-kata-mpainten-echai-matomena-cheria/>.

¹⁰⁶ <https://rik-news.eu.aldryn.io/article/2021/6/14/erntogan-elpizo-e-sunantese-me-mpainten-na-kanei-ten-24e-apriliou-na-xekhastei-7758671/>.

¹⁰⁷ <https://www.kathimerini.gr/world/561399280/erntogan-gia-synantisi-me-mpainten-den-yparchei-alyto-provlima-anamesa-se-toyrkia-kai-ipa/>.

4.7 Η «εργαλειοποίηση» της ποίησης στον πολιτικό λόγο του Ερντογάν

«Ο Ηγέτης πρέπει με τις διαταγές του να ξέρει να κρατά ψηλά το φρόνημα του λαού. Ένας τέτοιος ηγέτης ποτέ δε θα βρεθεί προδομένος από το λαό του»¹⁰⁸ είναι άλλη μια από τις συμβουλές του Μακιαβέλι σε όσους ασκούν εξουσία.

Ο Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν σε ομιλία που έδωσε στην πόλη Kahramanmaraş της νοτιοανατολικής Τουρκίας με αφορμή τη στρατιωτική επιχείρηση «Κλάδος Ελαίας» στο Αφρίν της Συρίας, στις 24 Φεβρουαρίου του 2018 είχε δηλώσει χαρακτηριστικά: «Ας είναι όλοι σε ετοιμότητα για επιστράτευση. Είμαστε στις παραμονές μιας νέας αντίστασης. Θα έχουμε ένα θερμό καλοκαίρι. Μετά τις συσκέψεις που κάνουμε με τη στρατιωτική ηγεσία, και αν κληθεί ο λαός μας με φύλλα πορείας, ο λαός θα σπεύσει, με πρώτο εμένα». Παράλληλα ο Ερντογάν μίλησε και για το «ένδοξο παρελθόν της οθωμανικής αυτοκρατορίας», λέγοντας με νόημα πως η σημερινή έκταση της Τουρκίας φτάνει τα 780.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα, όταν κάποτε ήταν «18 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα. Πού φτάσαμε...»

Λίγο μετά τις δηλώσεις του Ερντογάν, δεκάδες χιλιάδες Τούρκοι άρχισαν μέσω ηλεκτρονικής διακυβέρνησης στο διαδίκτυο να ψάχνουν τα φύλλα πορείας τους και για το πού θα πάνε σε περίπτωση επιστράτευσης με αποτέλεσμα να καταρρεύσει όλο το σύστημα του υπουργείου Εθνικής Άμυνας και όλες οι υπηρεσίες ηλεκτρονικού κράτους. Στον απόηχο μάλιστα των δηλώσεων αυτών, πολιτικοί αναλυτές εκτιμούσαν ότι υπήρχε σοβαρή πιθανότητα πρόωρων προεδρικών εκλογών στην Τουρκία.¹⁰⁹

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι πόλεμος και εκλογές είναι πεδία άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους στην Τουρκία. Και φυσικά η συγκολλητική ουσία είναι ο πολιτικός λόγος του Ερντογάν που συνδέεται με την εξουσία, στην οποία ο πομπός (Ερντογάν) στοχεύει στην παραπλάνηση καταφεύγοντας ακόμη και στον

¹⁰⁸ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίτσος Δ. σελ. 21.

¹⁰⁹ <https://www.iefimerida.gr/news/398614/etoimos-gia-epistrateysi-stin-toyrkia-o-erntogan-mila-gia-thermo-kalokairi>.

εκφοβισμό του ακροατηρίου (δέκτης), με σκοπό να εξασφαλιστεί η άκριτη αποδοχή των αποφάσεων του πομπού.¹¹⁰

Ωστόσο δεν χρησιμοποιεί πάντα την ίδια τακτική. Στα «εργαλεία» που χρησιμοποιεί ο Ερντογάν στο πολιτικό του λόγο δεσπόζουσα θέση κατέχει η ποίηση. Μέσω της ποίησης προσπαθεί να χτυπήσει το μαλακό υπογάστριο του μέσου Τούρκου, το συναίσθημα, μέσω «συμβόλων». Σε ότι αφορά τη σχέση των «συμβόλων» με την τουρκική γλώσσα, ο διακεκριμένος καθηγητής λογοτεχνίας Mehmet Nuri Parmaksız τονίζει ότι «η έννοια των «συμβόλων» ήρθε στο προσκήνιο ως κάτι νέο και μετά τη δεκαετία του 1950 εμφανίστηκε μαζί με το κίνημα «Δεύτερη Νέα Γενιά» (İkinci Yeni) που επηρεάστηκε από τον Ahmet Haşım ο οποίος με την σειρά του είχε επηρεασθεί από τον Şeyh Galip και το λογοτεχνικό ρεύμα του Συμβολισμού¹¹¹. Ο Συμβολισμός εκφράζει ιδέες και συναισθήματα όχι με άμεση περιγραφή, αλλά μέσω συμβόλων που δεν επεξηγούνται, αλλά υποβάλλονται στον νου του ακροατή. Σκοπός του συμβολιστή είναι να παρουσιάσει σύμβολα χωρίς το υπερβολικό ύφος της μεγαλοστομίας, που θα χτυπήσουν στον ψυχισμό και να ερεθίσουν το συναίσθημα του ακροατή. Ο Parmaksız, επισημαίνει ακόμη ότι εάν δεν γνωρίζουμε τη γλώσσα μας, εάν δεν μπορούμε να δούμε το υπόβαθρο των λέξεων και εάν δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα μας συνειδητά, τότε κυβερνούμαστε από τις λέξεις. Δεν θα προκαλούσε έκπληξη εάν ο Ερντογάν, ή κάποιος μεταξύ των συμβούλων του, ξέρει τι είπε κάποτε ο Yahya Kemal Beyatlı σχετικά με τον τρόπο που έγραφε ποίηση: πρώτον, έψαχνε για τις λέξεις που διεισδύουν στην καρδιά του τουρκικού έθνους και στην συνέχεια επέλεξε τον ρυθμό και τον τόνο ώστε να απαγγέλλεται στους δρόμους και στα σπίτια του τουρκικού έθνους.¹¹² Στο ερώτημα γιατί ο Ερντογάν είναι πολύ επικοινωνιακός με τους υποστηρικτές του και πως έχει καταφέρει να αναπτύξει αυτό τον ψυχικό δεσμό, η απάντηση είναι ότι ξέρει να χρησιμοποιεί τη γλώσσα και γνωρίζει το ιστορικό και κοινωνικό υπόβαθρο των ποιητών και των ποιημάτων τους.¹¹³

Σε ότι αφορά τον τρόπο που το Ερντογάν ασκεί πολιτική, αξίζει να αναφέρουμε τι έχουν γράψει ο Eisendrath και ο Dawson σχετικά με το θρησκευτικό

¹¹⁰ Τσολάκης Λ.Χ., Αδαλόγλου Κ., Αυδή Α., Γρηγοριάδης Ν., Δανιήλ Α., Ζερβού Ι., κ.ά. (2011). ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΕΥΧΟΣ Γ’).

¹¹¹ “Şeyh Galib”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh-galib>

¹¹² Parmaksız, *Şiir-Kültür.*, σελ. 159.

¹¹³ Ο.π. σελ. 185.

ένστικτο και την κοινωνία: «Όταν αισθανόμαστε ότι ο Θεός μας βλέπει και μας γνωρίζει, μπορούμε να βρούμε την δύναμη να σταθεί ενάντια στις πιέσεις των κάθε μορφής συλλογικοτήτων στο όνομα της αλήθειας, της πίστης, της ψυχικής διέγερσης».¹¹⁴ Η αλήθεια είναι ότι στο άκουσμα της λέξης «συλλογικότητες» ο ανθρώπινος νους κάνει ασυναίσθητα την σύνδεση με τα πολιτικά κόμματα ως έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι Ερντογάν προσπαθεί να προχωρήσει πέρα από τους πολιτικούς σχηματισμούς προκειμένου να δημιουργήσει ένα μοντέλο εθνο-θρησκευτικής επικοινωνίας με τους υποστηρικτές τους και όχι εθνο-πολιτική.

Για να καταστεί σαφές το πλαίσιο «επικοινωνίας» του Ερντογάν θα αναφερθούμε εν συντομία στην σχέση δασκάλου (ή... οποιονδήποτε «δάσκαλο») - μαθητή στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης. «Σύμφωνα με τα βασικά μοντέλα της ψυχανάλυσης, ο δάσκαλος - μέσα σε ένα ασφαλές περιβάλλον στην τάξη - αποτελεί την οντότητα στην οποία οι μαθητές επενδύουν συναισθήματα. Και μπορεί στην θέση του δασκάλου οι μαθητές να βλέπουν μια προβολή των γονέων τους ή άλλων ανθρώπων που βρίσκονται σε μια ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους, ή μπορεί να είναι κάποιος το οποίο έχει «εξιδανικεύσει». Σε γενικές γραμμές, στην σχέση δασκάλου - μαθητή βρίσκεται και το πλεονέκτημα του Ερντογάν σε σχέση με τους οπαδούς του. Ο Τούρκος ηγέτης είναι ο πατέρας του για τους οπαδούς του αλλά ταυτόχρονα είναι η «εξιδανικευμένη» εικόνα πρότυπο του ηγέτη. Στο παραπάνω πλαίσιο θα πρέπει προστεθεί και η έννοια της «ταυτότητας μεγάλης ομάδας» που δημιουργείται όταν κυκλοφορούν πληροφορίες για έναν συγκεκριμένο ηγέτη μεταξύ των οπαδών και αυτό συνδυάζεται με αυτό που περιμένουν από αυτόν».¹¹⁵

Μεταφέροντας τώρα όλα τα παραπάνω στη «σχέση δασκάλου-μαθητή» ο Volkan γράφει ότι από τη στιγμή που ένας μαθητής χρησιμοποιεί όλα όσα έχει μάθει για να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του, τότε ο δάσκαλος δεν χρειάζεται πλέον. Εκτός αν... οι προϋποθέσεις επιβάλλουν στον μαθητή (ή... οποιονδήποτε «μαθητή») να διατηρήσει τη σχέση του με τον δάσκαλο (ή τον ηγέτη). Ωστόσο, όσο νεότερος είναι ο μαθητής τόσο βιώνει στο μέγιστο βαθμό την ψυχικό δεσμό - συναισθηματική σχέση με τον δάσκαλο, ενώ οι μεγαλύτεροι μαθητές δεικνύουν κριτική σκέψη και

¹¹⁴ Polly Young-Eisendrath and Terence Dawson (eds), *The Cambridge Companion to Jung* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), σελ 323- 325.

¹¹⁵ Volkan, *Blind Trust*, σελ 221-222.

σταδιακά η ισχυρή ψυχική αλληλεπίδραση που οδηγεί στην ταύτιση με τον ηγέτη. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι υπάρχει η πιθανότητα ο ηγέτης να χάσει τον έλεγχο αυτών που εμφανίζουν ώριμη προσωπικότητα (ή που έχει υποστεί μια διαδικασία εξανομίκευσης) επειδή αυτό το είδος ατόμων είναι σε θέση να τον επικρίνει, ειδικά δε όταν ο ηγέτης δεν μπορεί να εκπληρώσει τις προσδοκίες των οπαδών του.¹¹⁶

Ένας χαρισματικός ηγέτης - που η άνοδος υπαγορεύεται από την ανάγκη μιας μεγάλης ομάδας να πιστέψει σε κάποιον χαρισματικό για να βγει από μια κρίση, όπως έχουν γράψει ο Max Weber και άλλοι - καταφέρνει να πάρει χιλιάδες ή ακόμα και εκατομμύρια από την πολιτική τους απομόνωση και τους οδηγεί σε ένα νέο είδος πολιτικής πραγματικότητας. Ένας χαρισματικός ηγέτης όπως ο Ερντογάν ήταν σε θέση να εκπληρώσει τη βαθιά ανάγκη των περισσότερων Τούρκων να αισθάνονται ασφαλείς. Η απαγγελία ποίησης είναι ένα από τα «όπλα» του, επειδή τα ποιήματα επιλέγονται με τέτοιο τρόπο ώστε να μεταφέρουν μηνύματα θρησκευτικού-εθνικιστικού περιεχομένου και «εκτελούνται» με το μοναδικό προσωπικό του τρόπο.¹¹⁷

Όπως αναλύθηκε παραπάνω, η αφήγηση ποιημάτων από τον Ταγίπ Ερντογάν εξυπηρετεί τους πολιτικούς και ιδεολογικούς του στόχους, ένας από τους οποίους έγκειται στη σύνδεση του παρόντος με το ένδοξο παρελθόν της Οθωμανικής εποχής. Επομένως, τα συγκεκριμένα ποιήματα που απαγγέλει γράφτηκαν από ποιητές που είτε ζούσαν στην οθωμανική περίοδο είτε επηρεάστηκαν από τους τελευταίους εκείνης της εποχής και με την ποίηση τους επανέφεραν στο προσκήνιο την νοσταλγία για το ένδοξο παρελθόν. Αυτοί οι ποιητές είναι: Şeyh Hasan Vuslatî (πέθανε το 1718), Akif Ersoy (γεννήθηκε το 1873), Ziya Gökalp (γεννήθηκε το 1876), Arif Nihat Asya (γεννήθηκε το 1904), Necip Fazıl Kısakürek (γεννήθηκε το 1905), Aşık Nimri Dede (γεννήθηκε το 1909), Sezay Karakoç (γεννήθηκε το 1933), Neşet Ertaş (γεννήθηκε το 1938), Aşık Veysel Şatıroğlu (γεννήθηκε το 1894).¹¹⁸

Αξίζει να αναφερθεί ότι το 1994 στο πλαίσιο μιας διαδήλωσης ο Ερντογάν απάγγειλε μερικούς στίχους και οδηγήθηκε στην φυλακή. Τότε ισχυρίστηκε ότι οι στίχοι προερχόταν από ένα ποίημα του Ziya Gökalp. Ωστόσο μια γρήγορη αναζήτηση

¹¹⁶ Ο.π. σελ. 221.

¹¹⁷ Ο.π. σελ. 194 .

¹¹⁸ Talat S. Halman, *A Millennium of Turkish Literature*, edited by Jayne L. Wayner, (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2011), σελ. 4-25 4, 25.

στο διαδίκτυο ή η μελέτη βιβλίων γνωστών ακαδημαϊκών όπως ο Inci Enginun¹¹⁹ καταρρίπτει αυτό τον ισχυρισμό. Παρόλα αυτά ο Ερντογάν συνεχίζει να επαναλαμβάνει ότι οι εν λόγω στίχοι ανήκουν στο Gökalt. Τους ίδιους στίχους απήγγειλε ο Ερντογάν και σε ανοικτή συγκέντρωση πολιτικών κομμάτων το 1997 στην πλατεία Σίρτη, οι οποίοι έχουν ως εξής:

«Minareler Süngü, kubbeler miğfer, camiler kışlamız, Müminler asker» σε απόδοση στα ελληνικά «Οι μιναρέδες (είναι) ξιφολόγες, οι τρούλοι (είναι) κράνη, τα τζαμιά (είναι) στρατώνες και οι πιστοί (είναι) στρατός». (The minarets (are) bayonets, the domes (are) helmets, the mosques (are) our barracks, the believers (are) the army).

Ανεξάρτητα όμως από το εάν οι στοίχοι ανήκουν ή όχι στον Gökalt αντικατοπτρίζουν το ύφος και την γενικότερη κοσμοθεωρία του ποιητή. Ο Gökalt θεωρείται ο ιδεολογικός πατέρας του τουρκικού εθνικισμού και του ιδεολογικού ρεύματος του «Τουρκισμού» (Türkçülük) αλλά και του «παντρέματος» των τουρκικών πολιτιστικών αξιών με τις δυτικές στην λογική «να είσαι Τούρκος, να ακολουθείς το Ισλάμ αλλά να είσαι μοντέρνος».¹²⁰ Δεν είναι τυχαίο που ο συγκεκριμένος ποιητής είναι ο αγαπημένος του Ερντογάν. Σε έναν κόσμο γεμάτο σύγχυση και αντίφαση, η ποίηση παραμένει μια από τις τελευταίες άμυνες που διαθέτει ο άνθρωπος για να «δραπετεύει» στον ιδιωτικό τους ονειρικό κόσμο όπου η πραγματικότητα συγχέεται με τη φαντασία, όπου τα συναισθήματα και τα σύμβολα δημιουργούν το κατάλληλο υπόβαθρο, που θέλει ένας επιτήδειος ηγέτης για να επιτύχει τον ψυχικό δεσμό με τους οπαδούς του. Αυτή είναι η δύναμη της ποίησης, και αυτή την δύναμη μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως «εργαλείο», ως «όχημα», ο ταλαντούχος πολιτικός για να πλανέψει το κοινό του και να προωθήσει τις θέσεις του. Αυτό ισχύει και για τον Ταγίπ Ερντογάν που χρησιμοποιεί τα ποιήματα ως πολιτικό εργαλείο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση του καθηγητή Şükrü Özen¹²¹ ο οποίος βασιζόμενος στην έρευνα του Zeynep Aycan¹²² υποστηρίζει ότι είναι έτσι δομημένη η τουρκική κοινωνία ώστε ορισμένοι επιχειρηματικοί κύκλοι στην Τουρκία να

¹¹⁹ Inci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Εκδόσεις Dergâh Yay. Κωνσταντινούπολη, 2006.

¹²⁰ <https://www.superhaber.tv/ziya-gokalp-kimdir-sozleri-ziya-gokalp-siirleri-haber-145397>.

¹²¹ Şükrü, Özen, *Türk Toplumunda Yaygın Liderlik Tipleri*, (Ankara: Bahçeşehir Üniversitesi, 2014), σελ 12.

¹²² Zeynep Aycan, "Human Resource Management in Turkey: Current Issues and Future Challenges", *International Journal of Manpower*, 22/3 (2001), 252-260.

αποζητούν ορισμένα στερεότυπα σε έναν ηγέτη. Φυσικά οι επιχειρηματικοί κύκλοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την πολιτική και την στήριξη των κομμάτων. Στην λογική λοιπόν αυτή για να «επενδύσουν» σε ένα ηγέτη, θα πρέπει να διαθέτει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Ο Τούρκος ηγέτης από την πλευρά του καλείται ουσιαστικά να παίζει ρόλους και συγκεκριμένα να είναι ευσεβής ώστε να αναδεικνύει το θρησκευτικό στοιχείο, να είναι αξιόπιστος, να εμπνέει σεβασμό και παράλληλα να είναι προσηνής, αγαπητός και άμεσος με τον λαό. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά απεικονίζουν την τουρκική κοινωνία που αποτελεί «καθρέφτη» της σχέσης γονέων-παιδιών μέσα στην τουρκική οικογένεια. Μια σχέση που εκφράζεται μέσω των χαρακτηριστικών της δύναμης, της πατρικής συμπεριφοράς με γνώμονα την ασφάλεια και την προστασία. Κατά συνέπεια, ο Özen υποστηρίζει ότι: «Οι Τούρκοι ηγέτες έχουν πατερναλιστικό ύφος (πατέρας - προστάτης) μέσω της επιρροής των πολιτιστικών τους αξιών» και ότι έννοιες που αφορούν την κοινωνική και πολιτιστική ταυτότητα ενός ηγέτη εμφανίζονται συχνά στη ρητορική του.¹²³

Και εδώ είναι επίκαιρος ο Μακιαβέλι σε ότι αφορά την εικόνα που έχουν οι υπήκοοι για τον ηγέτη, ο οποίος αναφέρει ότι «Οι περισσότεροι άνθρωποι συνηθίζουν να μιμούνται τις πράξεις των επιτυχημένων και να επιδιώκουν να τους μοιάσουν.»¹²⁴ Παράλληλα σε μια προσπάθεια αντιπαραβολής των χαρακτηριστικών που προαναφέρθηκαν για τον ηγέτη που θέλει η Τουρκική κοινωνία, σε σχέση με τον Μακιαβέλι, υπενθυμίζεται ότι οι πέντε αρετές που θα πρέπει να δείχνει πως έχει ο Ηγεμόνας σύμφωνα με το Ιταλό φιλόσοφο είναι «Ψυχοπόνια, Πίστη στη φιλία, Ακεραιότητα, Ανθρωπιά και Ευλάβεια».¹²⁵ Σίγουρα ο Ερντογάν δεν συγκεντρώνει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά αλλά προσπαθεί να πείσει τους οπαδούς ανά περίπτωση (όποτε τον εξυπηρετεί) ότι τα διαθέτει. Δεν είναι λίγες οι φορές που σε διάφορες εκδηλώσεις για να τονώσει την εικόνα του χρησιμοποιεί παιδάκια επί σκηνής ή επισκέπτεται νοσοκομεία με τούρκους στρατιώτες που έχουν τραυματιστεί σε αντιπαραθέσεις με τους Κούρδους και σε άλλα μέτωπα.

¹²³ Şükrü Özen, *Türk Toplumunda*, σελ. 11.

¹²⁴ Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίττος Δ. σελ. 14.

¹²⁵ Ο.π. σελ 35.

Συμπεράσματα

Από όλα τα προαναφερθέντα καθίσταται σαφές ότι ο Ταγίπ Ερντογάν χρησιμοποιεί πολλές από τις μεθόδους που αναφέρει ο Νικολό Μακιαβέλι στο έργο του «Ο Ηγεμόνας». Ωστόσο χρησιμοποιεί μόνο τις τεχνικές και όχι τις αρχές και την γενικότερη κοσμοθεωρία του Μακιαβέλι όταν συνέγραψε το πασίγνωστο πόνημά του. Ο Μακιαβέλι στο εν λόγω έργο του διαρρηγνύει ουσιαστικά την ενότητα της θεικής με την εγκόσμια εξουσία και βλέπει το κράτος μέσα από μια πιο ανθρωποκεντρική οπτική. Ο Ερντογάν από την πλευρά του, όχι μόνο δεν σπάει το δεσμό εξουσίας και Ισλάμ αλλά αντίθετα τον ενισχύει και προσπαθεί να παντρέψει την Οθωμανική παράδοση με την σύγχρονη Τουρκία.

Η Οθωμανική Ιστορία και παράδοση, για τον Ερντογάν αποτελεί πολύτιμο εργαλείο στην άσκηση πολιτικής εξουσίας. Είναι ουσιαστικά το έναυσμα για να αφυπνίσει το συναίσθημα των Τούρκων, όπως έχει αναφερθεί σε πολλά σημεία στο τέταρτο κεφάλαιο. Για τον Μακιαβέλι όμως η Ιστορία χρησιμοποιήθηκε όχι ως το εργαλείο που θα τον βοηθούσε να αναλύσει γεγονότα του παρελθόντος - ώστε να τα συνδυάσει με τα πεπραγμένα της εποχής του και να βγάλει συμπεράσματα- αλλά την χειρίσθηκε ως το μέσον επιβεβαίωσης των δικών του θέσεων και αντιλήψεων. Ο Μακιαβέλι δεν έβλεπε στην Ιστορία μια κοινωνία σε παρελθόντα χρόνο που εξελισσόταν και περιελάμβανε σωρεία δεδομένων όπως οικονομικά , στοιχεία κοινωνικής διαστρωμάτωσης, δομή οικογένειας και γενικά όλα εκείνα που μπορούν να αποκωδικοποιήσουν μια εποχή και να χρησιμοποιηθούν για την άντληση πληροφοριών που καθίστανται χρήσιμες στο παρόν. Το μόνο που τον ενδιέφερε ήταν η ιστορική κατάληξη ενός γεγονότος ή μιας κατάστασης (το ιστορικό αποτέλεσμα) για να το χρησιμοποιήσει ως απόδειξη για τα δικά του «θεωρήματα» που αποτελούσαν συμβουλές για έναν επίδοξο ηγέτη.

Για τον Μακιαβέλι, το κράτος, το ενιαίο εθνικό κράτος, μετατρέπεται σε αυτοσκοπό για τον ηγέτη και η υπηρέτησή του δίνει νόημα και προσφέρει την ευτυχία στην ανθρώπινη φύση. Στην προσέγγιση του Μακιαβέλι, οι σκοποί του κράτους είναι ο υψηλότερος στόχος και πρέπει να επιτευχθεί με οποιοδήποτε τρόπο. Ο σκοπός (δηλαδή η διατήρηση και ευημερία του εθνικού κράτους) αγιάζει τα μέσα

που χρησιμοποιεί ο Ηγεμόνας για να επιτύχει την αποστολή του. Μπορεί λοιπόν ο σκοπός να βασίζεται σε υψηλά ιδανικά για το ευρύτερο καλό διότι ο τελικός αποδέκτης είναι ο υπήκοος,¹²⁶ αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο με την πραγματική φύση της εξουσίας στο Τουρκικό κράτος.

Οι Τούρκοι διατηρούν ένα χαρακτηριστικό που τους συνδέει με το νομαδικό παρελθόν τους: την θεώρηση ότι το κράτος είναι κάτι ιερό έχει μια θρησκευτική διάσταση και είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον επικεφαλής. Κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε στην εποχή που έζησε ο Μακιαβέλι σε ότι αφορά την διάσταση του Ισλάμ στο Τουρκικό κράτος. Στους Τούρκους, η «ιερότητα» του κράτους είναι διαχρονική από την εποχή που κυριαρχούσε ο χαν (αρχηγός της φυλής), στην συνέχεια ο σουλτάνος και μετέπειτα η πολιτική εξουσία. Και η «ιερότητα» αυτή εκφράζεται με την υπακοή στον άρχοντα, στην εξουσία. Αυτό το χαρακτηριστικό σε μεγάλο βαθμό διατηρείται ακόμα και σήμερα. Και ο Ερντογάν αυτό προσπαθεί να «αφυπνίσει» στους Τούρκους. Να τους θυμίσει την εποχή του μεγαλείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να το συνδυάσει με την τότε απόλυτη υπακοή στον Σουλτάνο.¹²⁷

Εν κατακλείδι, το κύριο εύρημα αυτής της εργασίας είναι ότι ο Ερντογάν όντως ενσωματώνει στον τρόπο άσκησης εξουσίας στοιχεία από τον Μακιαβέλι αλλά ουσιαστικά τα ενσωματώνει στο δικό του πλαίσιο. Πράγματι, αν εξαιρεθεί η θρησκευτική διάσταση, ο Ερντογάν αντιλαμβάνεται το κράτος όπως ο Μακιαβέλι. Σημειώνεται ότι ο Μακιαβέλι είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο κράτος αποδίδοντας του το σύγχρονό του περιεχόμενο παρ' όλο που το θεσμό του κράτους δεν τον έβλεπε ακόμα ως αυτονομημένο από το πρόσωπο του Ηγεμόνα.¹²⁸ Ακριβώς έτσι αντιλαμβάνεται και ο Ερντογάν την σχέση τους με τον κράτος, άρρηκτα συνδεδεμένο με τις δικές του βουλές και πεποιθήσεις. Στον Μακιαβέλι το κυρίαρχο στοιχείο του Ηγεμόνα είναι το θάρρος να λαμβάνει σκληρές αποφάσεις. Στον Ερντογάν όμως, το θάρρος, εκδηλώνεται πολλές φορές στον υπερθετικό του βαθμό με την μορφή θράσους.¹²⁹ Όπως για παράδειγμα το να κάθεται στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για τα ΜΟΕ (Μέτρα Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης) και την ίδια στιγμή τα τουρκικά μαχητικά να πραγματοποιούν πληθώρα παραβιάσεων του

¹²⁶ Ρούσης Γ. *Το κράτος από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ*, 1994, Γκοβόστης, σελ. 31-40

¹²⁷ Μιχαλακόπουλος Γ. (2012) σελ.178

¹²⁸ ¹²⁸ Ρούσης Γ. (1994), σελ. 29-34

¹²⁹ Ο.π. σελ.180

Εθνικού Εναέριου Χώρου και παραβάσεων του FIR Αθηνών, άνωθεν του Αιγαίου. Ωστόσο αυτή η υπερβολική συμπεριφορά που σίγουρα δεν αναφέρεται στην μακιαβελική ηθική, είναι ένα χαρακτηριστικό πολύ μακριά από τον δυτικό τρόπο σκέψης. Η σωστή «δοσολογία» θάρρους και θράσους έχει προσφέρει πλεονεκτήματα στον Ερντογάν και όπως αναφέρει και ο Μιχαλακόπουλος (2012) «ίσως να μην είναι λάθος να υποστηριχθεί ότι και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά, δηλαδή το Θάρρος και το Θράσος, αποτελούν βαθιά ριζωμένες ιδιότητες της νομαδικής νοοτροπίας την οποία, δυστυχώς, δεν έχουν ποτέ αξιολογήσει και αναλύσει οι ελληνικές ηγεσίες».¹³⁰

Ο Ερντογάν χρησιμοποιεί ένα δικό του περίπλοκο μοντέλο άσκησης εξουσίας το οποίο όμως μπορεί να αποκωδικοποιηθεί αλλά όχι με απόλυτα δυτικούς όρους. Όπως χρησιμοποιεί στοιχεία από τον Μακιαβέλι έτσι χρησιμοποιεί και από την Οθωμανική παράδοση, η οποία εδράζεται σε διάφορες πτυχές της ψυχολογίας του τουρκικού λαού. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχει μια σταθερά: ο σεβασμός σε αυτόν που ανταποδίδει «στα ίσα», ο σεβασμός προς την «ισχύ».¹³¹ Η αποκωδικοποίηση λοιπόν του Ερντογάν δεν μπορεί να επιχειρείται με δυτικούς όρους αλλά με συνδυασμό στοιχείων που προκύπτουν από την αμφίδρομη σχέση τουρκικής κοινωνίας και τουρκικού κράτους με τον νυν Πρόεδρο του αναπόσπαστο κομμάτι του. Και η ανάλυση όσο και αν φαίνεται απλοϊκή θα πρέπει να ξεκινά από το πρωταρχικό κύτταρο, την τουρκική οικογένεια και τους δεσμούς που αναπτύσσουν τα μέλη μεταξύ τους. Εκεί άλλωστε στοχεύει και ο Ερντογάν, θέλοντας να καταστεί ο «πατέρας» του τουρκικού έθνους αλλά με έναν ισλαμικό μανδύα που κρατά δεμένη την οικογένεια. Στην τουρκική οικογένεια ο «πατέρας» κατέχει την απόλυτη εξουσία με ότι αυτό συνεπάγεται για αυταρχική συμπεριφορά φαινόμενα βίας ψυχαναγκασμό των μελών σύμφωνα με τις προσταγές του, και γενικότερα δημιουργία κλίματος βίας και εξάρτησης. Στο κλασικό ερώτημα του αν είναι καλύτερο να σε αγαπούν ή να σε φοβούνται η απάντηση του Ερντογάν σύμφωνα με τον τρόπο διακυβέρνησης σίγουρα θυμίζει την ρήση του Μακιαβέλι «το καλύτερο θα ήταν ο Ηγεμόνας να είναι ταυτόχρονα αγαπητός και να προκαλεί φόβο. Επειδή όμως κάτι τέτοιο είναι δύσκολο είναι πιο σίγουρο ο ηγεμόνας να προκαλεί φόβο».¹³²

¹³⁰ Ό.π. σελ.181

¹³¹ Ό.π. σελ.192

¹³² Μακιαβέλι Ν. Ηγεμόνας, Βίττος Δ. σελ.32

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασόπουλος, Δ. (2005). *Η Πολιτισμική Δυναμική στον John Locke*. Αθήνα: Ύψος.
- Αναστασόπουλος, Δ. *ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ*. Athos press NY
- Αρχάκης, Α. και Κονδύλη, Μ. (2002). *Εισαγωγή σε ζητήματα Κοινωνιογλωσσολογίας* Αθήνα: Νήσος.
- ΓΕΣ/ΔΕΚΠ, ΕΕ 125-1 (1996). *Ψυχολογικές Επιχειρήσεις*. Αθήνα: Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού.
- Γκρούππι, Λ. (1977). *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Le Bon, G. (2010). *Ψυχολογία των Μαζών*. Ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ. Αθήνα: Ζήτρος.
- Θεοδωρακόπουλος, Π. (2006). *Προπαγάνδα η ένδοξη*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Καλογερόπουλος, Ν. Α. (1986). *Η Προπαγάνδα ως Μέσον Βιασμού των Λαών*. Αθήνα: ΔΡΟΜΩΝ.
- Kennedy, G. (2000). *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*. Αθήνα: Παπαδήμας
- Λίβας, Σ. (2017). *Όψεις της Τουρκίας Κρατική ιδεολογία και κοινωνία των πολιτών*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λίβας, Σ. (2009). *ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜ: Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΦΕΤΧΟΥΛΛΑΧ ΓΚΙΟΥΛΕΝ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μπασλής, Γ. (2000), *Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Μιχαλακόπουλος Γ. (2012). «Κάτω από την ίσαλο γραμμή... Προσεγγίζοντας την Τουρκία που αγνοούμε». Αθήνα: Οσελότος.
- Μιχαλακόπουλος Γ. (2020). *ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ BILGE KARASU ΣΕ ΤΟΠΟΥΣ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ*. Αθήνα: Οσελότος.
- Μιχαλακόπουλος Γ. (2020). *Η ΝΥΧΤΑ ΤΟΥ BILGE KARASU: ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΣΚΟΤΟΥΣ*. Αθήνα: Οσελότος.
- Μιχαλακόπουλος Γ. (2005). *ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΟ ΑΚΡΩΝΥΜΩΝ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ*. Αθήνα: Λιβάνης.

-Ναυρίδης Κλ., Δημητρακόπουλος Γ., Πασχαλίδης Γ. (επιμ). (1998). *Τηλεόραση και Επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

- Ρούσης, Γ (1994). *Το Κράτος, από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ*. Αθήνα: Γκοβόστης.

- Τσίγκου, Μ. & Λίβας, Σ. (2019). *Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΥΠΟΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Τσολάκης Χ., Αδαλόγλου Κ., Αυδή Α., Γρηγοριάδης Ν., Δανιήλ Α., Ζερβού Ι., Λόππα Ε., Τάνης Δ., Ιντζίδης Β. (2011). *ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΕΥΧΟΣ Γ'*. Αθήνα: Οργανισμός εκδόσεως διδακτικών βιβλίων

- Μακιαβέλι Ν. (1532). *Ο ΗΓΕΜΟΝΑΣ ΥΠΟΘΗΚΕΣ ΓΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΟΥΣ ΗΓΕΤΕΣ*. Μτφρ Δ. Βίτσος, Αθήνα: ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ. (2003).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΕΦΡΑΣΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Althusser, L. (2016). *Machiavelli and Us*. Verso Books.
- Bülent G. & Xypolia I. (2013). «Reflections on Taksim – Gezi Park Protests in Turkey», Keele European Research Centre, Southeast Europe Series, Keele University, Staffs ST5 5BG, England.
- Eisendrath P. & Terence Dawson T. (2008). *The Cambridge Companion to Jung* Cambridge: Cambridge University Press
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Fox D. & Prilleltensky, I. (1997). *Critical Psychology: An Introduction*. London: Sage
- Foucault, M. (1977). *What is an author?*, in Bouchard, D. (ed.) *Language, Counter - Memory, Practice*. New York: Cornell University Press.
- Jowett, G. S. & O' Donnell, V. (2012). *Propaganda and Persuasion*. 5th ed. London: Sage
- Karras, I. (2020). *The Culture and Communication Interface*, Athens: DIAVLOS
- Machiavelli, N. (1981). *The Prince and Selected Discourses*. Translated by Daniel Donno (Bantam Classic ed.). New York: Bantam Books
- Machiavelli N. (1996), *Machiavelli and his friends: Their personal correspondence*, Northern Illinois University Press, translated and edited by James B. Atkinson and David Sices.
- Mehmet Nuri Parmaksız (2011). *Şiir-Kültür ve Edebiyata dâir Denemeler*, Angara
- Mehmet Ümit Necef, (2015) *Who Started the War Between the Turkish State and the PKK - Erdogan or the PKK?*, Working Paper Center For Mellemøststudier
- Ramsay, M. (2002). «*Machiavelli (1469–1527)*», στο *Interpreting Modern Political Philosophy From Machiavelli to Marx*, (eds.) A. Edwards & J. Townshend, Palgrave Macmillan.
- Sofroniou, A. (2012). *Machiavelli's Politics & Relevant Philosophical Concepts*
- Severin, W. J. & Tankard, J.W. (2001). *Communication Theories. Origins, Methods and Uses in the Mass Media*. 5th ed. New York: Longman.
- Stubbs, M. (1983). *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

- Halman, T. (2011). *A Millennium of Turkish Literature*, edited by Jayne L. Wayner, (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2011)
- Smith, Gregory B. (2008). *Between Eternities: On the Tradition of Political Philosophy, Past, Present, and Future*. Lexington Books
- Taşpınar, O. (2015), *The Conflict within Turkey's Islamic Camp*, Istituto Affari Internazionali (IAI)
- Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and context. A sociocognitive approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yılmaz I., Barton G, & Barry J. (2017). *The Decline and Resurgence of Turkish Islamism: The Story of Tayyip Erdoğan's AKP*, Journal of Citizenship and Globalisation Studies
- Yılmaz, Ç. (2010), *Türkiye'de Devletin Kimlik Krizi ve Çeşitlilik*. Ankara: Kadim

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

«Paranın dini imanı olmaz», 10 Μαρτίου 2011,
http://www.yerelkulis.com/haber_detay.asp?haberID=489, πρόσβαση 4 Μαΐου 2021

“Şeyh Galib”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh-galib> , προσπελάσθηκε 14/01/2021

“Ziya Gökalp kimdir, Ziya Gökalp’in şiirleri!,” *Superhaber*, October 25, 2018
<https://www.superhaber.tv/ziya-gokalp-kimdir-sozleri-ziya-gokalp-siirleri-haber-145397>, προσπελάσθηκε 03/06/2021

<https://www.iefimerida.gr/news/398614/etoimos-gia-epistrateysi-stin-toyrkia-o-erntogan-mila-gia-thermo-kalokairi>

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/turkiye-rus-ucagini-boyle-uyardi-2153078>

<https://gr.euronews.com/2016/06/27/turkey-s-erdogan-sends-letter-to-vladimir-putin-expressing-sadness-over-downing>

<https://www.kathimerini.gr/world/561399280/erntogan-gia-synantisi-me-mpaintenden-yparchei-alyto-provlima-anamesa-se-toyrkia-kai-ipa/>

<https://www.youtube.com/watch?v=Hueg-DxkFQA> («Κάθε δικτάτορας χρειάζεται εχθρούς»: Ο Τζαν Ντουντάρ για τον Ερντογάν στις Ιστορίες (ΣΚΑΪ, 14/3/18)

<https://gr.euronews.com/2020/07/10/diaggelma-erdogan-stis-24-ioylioy-h-proth-proseyxh-sthn-agia-sofia> προσπελάσθηκε, 27/05/2021

<https://www.evrensel.net/yazi/85718/erdogan-ergenekon-cikisiyla-muhalefetin-zayif-karnina-oyunyor>, προσπελάσθηκε 23/05/2021

<https://www.bbc.com/news/world-europe-36099889> (Turkey Ergenekon: Court quashes 'coup plot' convictions), προσπεράσθηκε 24/04/2021

<https://www.capital.gr/diethni/3533066/xekinisan-oi-epixeiriseis-erntogan-kata-tou-filokourdikou-kommatos-dekades-sullipseis-melon-tou-idp>, προσπεράσθηκε 21/03/2021

<https://www.capital.gr/diethni/3533066/xekinisan-oi-epixeiriseis-erntogan-kata-tou-filokourdikou-kommatos-dekades-sullipseis-melon-tou-idp>, προσπελάσθηκε 19/03/21

<https://www.hurriyetdailynews.com/mhp-leader-embraces-his-party-s-alliance-with-ruling-akp-160312>, προσπελάσθηκε 17/02/2021

<https://www.thetimes.co.uk/article/turkish-military-given-immunity-as-erdogan-seeks-allies-3fcpwc2jk> (Erdogan gives Turkish military immunity) , προσπελάσθηκε 13/05/21

<https://t24.com.tr/haber/erdogandan-ilk-aciklama-bir-azinligin-kalkinma-hareketidir,350163>, προσπελάσθηκε 02/03/2021

<https://www.evrensel.net/haber/303483/18-maddelik-anayasa-degisikligi-teklifinin-tam-metni>, προσπελάσθηκε 04/06/2021

<https://www.kathimerini.gr/world/561366592/epithesi-erntogan-kata-mpainten-echei-matomena-cheria/>, προσπελάσθηκε 20/05/2021

<https://web.archive.org/web/20161014213306/http://www.jerusalemonline.com/news/world-news/around-the-globe/analysis-uncanny-parallels-between-iranian-revolution-and-erdogans-latest-purges-22547>, προσπελάσθηκε 12/05/2021

<https://rik-news.eu.aldryn.io/article/2021/6/14/erntogan-elpizo-e-sunantese-me-mpainten-na-kanei-ten-24e-apriliou-na-xekhastei-7758671/>, προσπελάσθηκε 28/05/2021

http://www.greek-language.gr/digitalResources/modern_greek/tools/lexica/glossology_edu/lemma.html?id=160, προσπελάστηκε την 18 Φεβρουαρίου 2020

Herbert A. Friedman, Psychological Operations in Afghanistan, Operation Enduring Freedom, 2001 ανάκτηση από <https://www.psywar.org/content/afghanistan02> προσπελάστηκε την 22 Φεβρουαρίου 2020